

НЕВІДОМА УКРАЇНА

БОРТЬОБА ЗА ВОЛЮ

- Здобутки та втрати українсько-російського союзу
- Об'єднувач українських земель Іван Мазепа
- Полтавська битва 1709 року
- Конституція гетьмана Пилипа Орлика

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

спротив імперії

ШЛЯХ ДО ПОЛТАВИ

wed Artilleri 5 Kufische D

Тарас
Чухліб

УКРАЇНА І РОСІЯ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

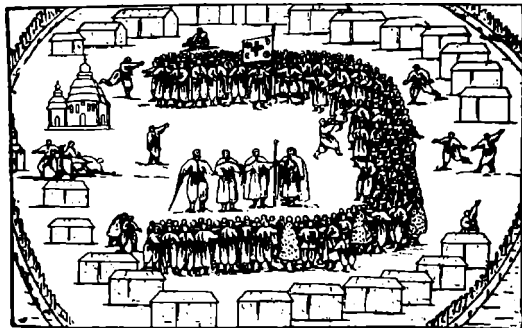
Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Фрагмент дверей будинку із гербом гетьмана Івана Мазепи.
Чернігівщина. 1694 р. Ескіз Л. Тарасевича, І. Щирського

Тарас Чухліб

ШЛЯХ ДО ПОЛТАВИ: УКРАЇНА І РОСІЯ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

hurton.com vovaniko

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2008

Рецензенти:

Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету

Петро Кравченко, доктор філософських наук, професор Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка

Чухліб, Т. В.

Ч96 Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т. В. Чухліб. — К.: Наш час, 2008. — 263 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-1530-11-8

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Триста років тому відбулося повстання на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, а потім — сумнозвісна для України Полтавська битва. На жаль, із різних причин розуміння цих подій донині залишається в полоні народних міфів та ідеологічних нашарувань. А тому на основі вітчизняних і зарубіжних історіографічних здобутків, новознайдених документів і матеріалів автор висвітлює складні відносини між Українським гетьманатом і Московським царством в останні десятиліття XVII — на початку XVIII ст., тобто в добу правління І. Мазепи.

Автор також описує участь козацької України у «загальноєвропейській» Велікій Північній війні 1700—1721 рр. на першому її етапі, досліджує мотивацію переходу І. Мазепи з-під зверхності царя Петра I до протекторату шведського короля Карла XII Густава, міжнародні й військові аспекти Полтавської битви тощо, простежує діяльність наступника Мазепи — гетьмана Пилипа Орлика.

Крім того, у книзі приділено увагу сучасним проблемам відновлення національної пам'яті про доленосні для України та Росії події далекої давнини.

ББК 63.3(4УКР)

ЗМІСТ

«Від Богдана до Івана...» (замість вступу)	6
Розділ 1. Початок шляху	14
Переяслав 1654 р. в історії України та Росії	14
Іван Мазепа — державний діяч європейського рівня	43
Здобутки та втрати українсько-російського союзу 1687 р. ...	71
Участь Українського гетьманату у війні з Османами	86
Розділ 2. Середина шляху	116
Козацькі провідники І. Мазепа, С. Палій, С. Самусь у колі європейських монархів	116
Об'єднувач українських земель	140
«Нещаслива для нашої сторони Полтавська баталія...»: міжнародний і військовий аспекти	151
Західна Європа про повстання 1708–1709 рр. та образ Івана Мазепи	173
Розділ 3. Завершення шляху	186
Конституція України 1710 р. про стосунки з Москвою і Стокгольмом	186
Після Полтави: боротьба гетьмана Пилипа Орлика з царем Петром I та захист короля Карла XII Густава	201
Національна пам'ять про гетьмана Івана Мазепу та Полтавську битву.....	218
Післямова	248
Список використаних джерел	252
Радимо відвідати	263

«ВІД БОГДАНА ДО ІВАНА...» (замість вступу)

*Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора:
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.*

Слова гетьмана Івана Мазепи з поеми
О. Пушкіна «Полтава», 1829 р.

Українська ранньонаціональна революція середини XVII ст., яку в січні 1648 р. розпочав «напівшляхтич» Речі Посполитої й одночасно старшина Війська Запорозького Богдан Хмельницький, з одного боку, стала своєрідним продовженням загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., а з іншого — поклала початок визволенню України з-під іноземних поневолювачів. А через шість десятиліть повстання під проводом гетьмана Івана Мазепи, що відбулося 1708–1709 рр., мало на меті повернути Україну до того «ідеального» державного устрою та політики міжнародних стосунків, які були започатковані великим Богданом.

Треба наголосити на тому, що завдяки впровадженню гетьманом Б. Хмельницьким гнучкій зовнішній політиці, яка базувалася на концепції т. зв. полівасалітетної підлеглості, Український гетьманат утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів цього регіону. На території Центральної та Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що їй у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори, в т. ч. і азійського континенту. Правитель Гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими й азійськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом *Дух*, що прирівнювалося до князівського.

Гетьман України уклав низку міжнародних угод, серед яких в історіографічній традиції виділялися його домовленості з Московським царством, що з часом під впливом певних чинників набули міфологічного забарвлення щодо «возз'єднання», «приєднання», «об'єднання» і т. ін. України й Росії. Але відомо, що на козацькій раді 1654 р. у Переяславі не ухвалювалася жодна угода. У результаті тогорічних лютнево-березневих переговорів між Українським гетьманатом і Московським царством виникла низка документів — 23 пункти-«статті», які Б. Хмельницький надіслав до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору, та 11 пунктів-«статей» разом із «жалуваними» грамотами українським станам, які прислав до Чигирини московський цар Олексій Михайлович. Лише окремих із цих «статей» (їх називають ще «Березневими») було дотримано впродовж наступних років двома високими сторонами. Одночасно Хмельницький, не соромлячись, намагався отримати захист турецького султана й рухався у напрямку визнання протекції угорсько-трансильванського князя та шведського короля. Отже, він «лякав» одного монарха іншим і намагався протиставити один одному тогочас-

них династичних володарів з метою здобуття самостійності для новоутвореної Козацької держави.

Політику Б. Хмельницького на міжнародній арені продовжили його наступники на гетьманській посаді. Однією з причин доволі частой зміни урядами Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Степана Опари, Петра Суховієнка, Михайла Ханенка, Петра Дорошенка, Остапа Гоголя, Івана Брюховецького й, нарешті, Івана Мазепи своїх іноземних протекторів упродовж 60-х років XVII — початку XVIII ст. була неможливість об'єднання козацької України під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азійського регіонів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії чи королем Швеції (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства — тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Васальна залежність не передбачала прямого зв'язку між монархом-сюзереном і станами залежної держави: між ними перебував правитель-васал. Так було за доби гетьманування Б. Хмельницького. Однак уже під час правління його наступника І. Виговського ситуація дещо змінюється, зважаючи на делегування ним частини своїх владних повноважень королеві Речі Посполитої. Правовий статус гетьмана Ю. Хмельницького, згідно з Чуднівським трактатом 1660 р., значно понижувався: з васального, але все ж таки володаря України він перетворювався на регіментаря-управителя з обмеженими адміністративними правами. Від цього часу планувалося, що безпосереднім

сувереном України стане король Речі Посполитої, як це й було до 1648 р. Однак такий статус гетьмана все одно був вищий за той, який планувалося впровадити в Україні, у зв'язку з укладеною в 1659 р. з Московською державою Переяславською угодою. Чуднівському трактату (відома й інша його назва — Слободичанська угода) випала така ж сама доля, що й Гадяцькій унії 1658 р. — його положення залишилися лише на дипломатичних паперах.

Але, незважаючи на складену «дідичному пану» присягу, Ю. Хмельницький й далі вважав себе за фактичного володаря Українського гетьманату. Це підтверджувало й підписання гетьманом мирних договорів з Кримським ханством, і висилання до Стамбула численних козацьких посольств, що засвідчили зовнішньополітичну самостійність гетьманського уряду та бажання молодшого сина Б. Хмельницького знайти собі кращого протектора. Найсильнішим аргументом, що закріплював реальний статус гетьмана-володаря, були його кроки щодо усунення з української території польських урядовців — старост і підстарост, а також державців королівських маєтностей. Такі дії скасовували постанову сейму Речі Посполитої про повернення шляхти в Україну та суперечили змісту Чуднівського трактату 1660 р.

Лише завдяки військовому походу на землі Українського гетьманату польському монархові вдалося змінити ситуацію у «свавільному» краї. Але це вже відбувалося за гетьманування Павла Тетері, який від початку 1663 р. офіційно визнав зверхність «Королівської Милості». Наступного року він відправив українських послів на черговий польський сейм, наказавши їм відстоювати «вольності» козацтва та українських станів. Пропонувалося запровадити періодичність виборів гетьмана (від сейму до сейму), який мав затверджуватися польським монархом і підлягати лише йому. Сама ж елекція гетьмана повинна була відбуватися за обов'язкової присутності спеціально призначеного

комісара з Варшави. Однак такі «реформаторські» заходи, що загалом вели до втрати козацькою Україною завойованих раніше революційних здобутків, і добровільне обмеження гетьманом своєї (й так урізаної угодою 1660 р.) влади викликали незадоволення серед частини патріотично налаштованої старшини та правобережного козацтва. Очевидно, що Тетеря, який був одним з авторів українсько-російських домовленостей 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р. (у першому було окреслено статус гетьмана як васального володаря України, а у другому — як правителя Українського князівства у складі Речі Посполитої), поплатився за те, що відійшов від попередніх завоювань козацтва й намагався відновити дореволюційний стан відносин між володарями булави і польськими королями. Діяльність П. Тетері на Правобережній Україні наприкінці 1660 — у першій половині 1670-х років продовжили інші гетьмани: Степан Опара, Михайло Ханенко і Остап Гоголь.

Разом із тим з 1667 р. політику полівасалітетної підлеглості Гетьманату відновлює один із найвидатніших представників тогочасної козацької еліти Петро Дорошенко. Визнання ним водночас польської та турецької протекцій мало за мету порушити плани коронних військ щодо вторгнення в Україну й розірвати перемир'я між Польщею і Росією задля об'єднання право- та лівобережної частин Гетьманату. Але в той же час Дорошенко налагоджує стосунки з Москвою. Воєнні дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати здійснення традиційної козацької дипломатії щодо московського царя, а саме переконання царя в можливості переходу під його «високу руку». Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Московської держави, частково нейтралізувати Андрусівське перемир'я 1667 р. між царем та польським королем і певною мірою забезпечити Дорошенкові можливість стати повноправним гетьманом «обох сторін Дніпра». Цікаво, що

впродовж 1669 р., коли Дорошенко, визнаючи королівську протекцію, набуває також султанської, він неодноразово заявляє, що його «сердечною мрією» є об'єднання всіх українських земель під зверхністю московського монарха. Та це було лише декларацією, з огляду на складні дипломатичні комбінації гетьмана. Їхньою ж кінцевою метою було якнайширше незалежнення гетьманської влади в Україні.

Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, як засвідчували тогочасні документи, щоб «мати для себе удільне князівство». Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Фактично, на той час, використовуючи апробовану його попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко став удільним господарем великої частини України. Сучасник і політичний супротивник Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко у 1669 р. говорив про те, що його візаві «виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів» і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Та й сам Дорошенко зі старшиною неодноразово заявляли про бажання правити в Україні так само, як молдавські й волоські князі або ж кримські хани. Незважаючи на це, упродовж 1675–1676 рр. така зовнішня політика гетьманського уряду П. Дорошенка зазнає краху. Його «добровільно-примусовий» перехід на бік російського монарха і здача булави на користь І. Самойловича стали відповіддю на визначення міжнародно-правового статусу Української держави, яка була вже розділена на сфери впливу між Варшавою, Москвою і Стамбулом.

Отже, оцінюючи другу половину XVII ст., можемо відзначити факт визнання правителями Козацької держави підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Так, гетьман Б. Хмельницький упродовж 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана

і хотів здобути трансильванський та шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підпорядковувався московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. Від 1663 р. лівобережний гетьман І. Брюховецький ревно дотримувався царської зверхності, але у 1668 р. вирішив прийняти османський протекторат. Майже так само діяв і його наступник Д. Ігнатович (Многогрішний) упродовж 1669–1672 рр. Гетьман П. Дорошенко у 1669–1676 рр. визнавав себе підлеглим польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. І. Самойлович хоч і дотримувався протягом усього свого правління у 1672–1687 рр. зверхності царя, але наприкінці гетьманування був звинувачений у «зраді» Москві.

Як відомо, наступник останнього І. Мазепа у 1708 р. зрікся російської зверхності й перейшов під захист шведського короля. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики Українського гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків країн Європи та Азії на зламі середньовіччя та раннього нового часу.

Українські правителі, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Іваном Мазепою (врешті-решт, вважаємо, всупереч відомому прислів'ю «Від Богдана до Івана не було гетьмана», все ж таки були й інші володарі гетьманської булави, які значно вплинули на хід української історії), зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав — Речі Посполитої, Московсько-Російського царства, Османської імперії, Шведського королівства, були змушені провадити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалося

міжнародно-правове визнання тогочасної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти козацьку Україну від інкорпорації до більш могутніх державних утворень-імперій.

ПОЧАТОК ШЛЯХУ

Переяслав 1654 р. в історії України та Росії

Інтриги й колізії навколо угоди, яку було укладено в 1654 р. між українським гетьманом Богданом Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, схожі на політичний детектив, екранізація якого — знахідка для талановитого сценариста чи режисера, з іншого — на захоплюючий історичний роман, що розтягнувся на багато років й завершився з крахом визвольних змагань Івана Мазепи у 1708–1709 рр.

У квітні 1646 р. представники козацької старшини, серед яких був і чигиринський сотник Б. Хмельницький, перебували у Варшаві, де отримали з рук польського короля Владислава IV два привілейні листи. Перший дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч. Єдине застереження, яке пролунало з королівських вуст, стосувалося того, що ці документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці «глейтовні» листи було скріплено особистою печаткою польсько-литовського монарха.

Надані вольності спричинили справжній «психологічний переворот» у свідомості не тільки козацтва, а й усього українського на-

селення Речі Посполитої. Адже, починаючи від Люблінської унії 1569 р., у середовищі українців зберігалося стійке уявлення щодо їхнього нерівноправного становища у «державі двох народів». А тепер вони, спираючись на королівську протекцію, могли «мати при боці шаблю» (як стверджували сучасники) і боронитися від своїх довголітніх кривдників — представників магнатства та шляхти.

Згідно зі свідченнями очевидців, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулася у 1647 р., монарх Речі Посполитої Владислав IV подарував йому свою шаблю. Поряд із іншими причинами надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв викликало посилення сепаратистських тенденцій серед козацьких провідників і представників різних верств українського суспільства й було використано як доказ «законності» збройного виступу в 1648 р.

Із початком Української революції¹ (до Зборівського трактату 1649 р.) характер політичних стосунків між Військом Запорозьким і Польською Короною майже не змінився — вони будувалися між суб'єктами ще одного державно-політичного утворення (Речі Посполитої) — королем, який був для козацтва «дідичним» сюзереном², і «гетьманом з усім Військом Запорозьким» — т. зв. колективним васалом³.

В одному з перших листів до польського короля, написаному 12 червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією під Жовтими Водами й Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє становище як «найнижчий підніжок і вірнопідданий» Владислава IV і висловив «вірність підданства нашого (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) з вірною рицарською службою...» Водночас він

¹ Національно-визвольну війну середини XVII ст. сприймаємо як Українську революцію в межах «шести одночасних революцій» — повстань проти монархічної влади у Каталонії та Португалії у 1640 р., Неаполі й Палермо в 1647 р., фронди у Франції у 1648–1653 рр., Хмельниччини в Україні у 1648–1657 рр., а також «безкровної революції» в Голландії у 1650 р. та конституційної кризи у Швеції у 1650 р. На сьогодні частина вітчизняних істориків схильна оцінювати Хмельниччину як Українську національну революцію 1648–1676 рр. (див.: Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999).

² Сюзерен — верховний (*франц.*).

³ Васал — слуга (*франц.*).

Гетьман Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

нагадав сюзеренові про надані ним перед тим «права, привілеї, військові вольності» та про їх порушення від «українних» старост і державців, які кривдили не лише козацький загаль, а й усе українське населення. Це і стало причиною повстання Війська Запорозького. Але повстали вони не проти короля, а проти урядовців Речі Посполитої, які, на думку гетьмана, не могли бути «добрими приятелями» короля. А тому гетьман Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому «гріх» порушення васальної підлеглості (який полягав у самовільному збройному виступі проти королівських васалів) і залишити Військо Запорозьке при давніх правах і вольностях.

Якими ж були ці права і вольності? Частково про їхній зміст можемо дізнатися, реконструювавши текст Інструкції послів від Війська Запорозького до польського короля, який було додано до згадуваного вище листа. Насамперед йшлося про економічні права козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність. На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків та козацьких вдів. Вочевидь, тут згадувалося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як засвідчувалося на початку Інструкції, їх ущемляли польські «українні» урядовці. У наступних пунктах вже йшлося про забезпечення військових привілеїв козаків на Запорожжі: можливість здобуття «козацького хліба» у морських та сухопутних походах; заняття ухоронництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього податків; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі. Окрім цього, король мав забезпечити платню для 6-тисячного реєстру (а потім збільшити його до 12 тисяч) та охороняти згідно з «давніми вольностями» православне духовенство. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані його попередниками права й привілеї козацтву. Лише за відновлення перерахованих умов Військо Запорозьке як «колективний васал» погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Прапор гетьмана Б. Хмельницького.
1650-ті рр. Військовий музей у Стокгольмі (Швеція)

Зокрема, про це йшлося і в листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня). Саме у гетьманському посланні до воєводи Киселя від 3 червня вперше в письмовому вигляді трапляється думка про можливість звернення Війська Запорозького «за порадою до іншого пана» (тобто іноземного володаря). Хоча, як можна зрозуміти з наступних слів українського провідника, він поки що не збирався цього робити, а лишень дипломатично натякав польському воєводі про зміну «пана»-протектора у разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі звернення творця Козацької держави з проханням про підтвердження давніх прав і привілеїв так і не знайшли відгуку у козацького сюзерена — 3 червня Б. Хмельницький отримав звістку про смерть старого короля Владислава IV. Зважаючи на це, гетьман відкликав посольство з Польщі і висловив скорботу з приводу «осиротіння» Війська Запорозького. А вже 8 червня 1648 р. гетьман уперше висловив офіційно бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержця господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможність, православний християнський цар...» Якби цей монарх погодився на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося б на вірні «услуги» новому сюзерену. «Щоб він (Олексій Михайлович. — *Т. Ч.*) ляхам і нам паном і царем був...» — конкретизувалося у листі гетьмана від 11 липня до російського воєводи Н. Плещеева.

Саме в червні 1648 р. Б. Хмельницький у посланнях до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королеві. Якщо перед тим він підписувався «гетьман» або «старший» і додавав слова «із Військом Його Королівської Милості Запорозьким», то відтепер — тільки «гетьман з Військом Запорозьким». Це було ще одним підтвердженням існування моделі «колективного

васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен помирав, то необхідно було переукласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович через багато обставин не висуватиме свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звернувся з аналогічним проханням до правителя Трансильванського князівства Юрія Ракоці: «Ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини». Як і у випадку із запрошенням царя, одним із головних чинників, які рухали Б. Хмельницьким у справі протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше отримати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансильванії вирушило досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським.

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбула, де, згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Прицака, улітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу. Однак науковці, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом із тим на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського росіянин зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції. Як засвідчували джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину (як, наприклад, зверхники Молдавського і Волоського князівств), надавати у разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати

«рабів» на галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя і трансильванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — ведення переговорів у напрямі прийняття османської протекції) поклало початок формуванню багатовекторної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного (хоча й номінального) зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV.

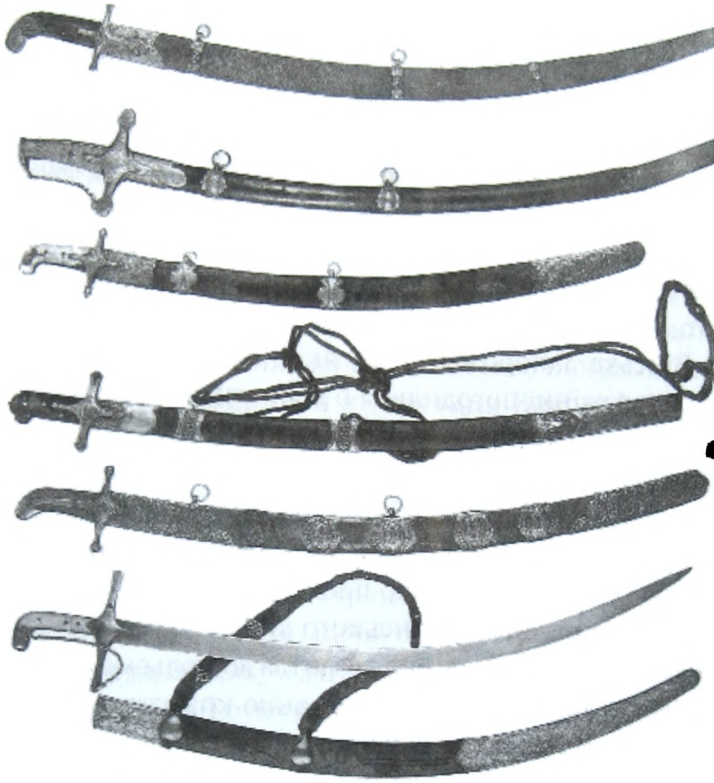

Вид Стамбула. Сучасне фото

Те, що Хмельницький не відмовлявся від «внутрішньополітичної» протекції Корони Польської, засвідчував осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — Т. Ч.)... Просимо Господа Бога, щоб Ваша Королівська М-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...» — писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер вже не лише козацько-станових, а й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: «І щоб наша грецька віра залишилася недоторканною, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було». Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана З. Хмельницьким та католицьким священником (до речі, колишнім вчителем Б. Хмельницького) А. Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови-«кондиції», на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у разі обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кватерного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір й оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх підданих»; власний суд на зразок суду литовських татар. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що їх перед тим було надано козацтву Владиславом IV.

Уже в статусі короля Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав». Та королівський універсал не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він не визнав себе залежним від польського короля, що засвідчувала й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах вже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім «рицарських прав» козацтва. Хмельницький і далі йменувався як «гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській

Козацькі шаблі. XVII–XVIII ст.

Милості». У зв'язку з цим цілком обґрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання, аби «Ваша Царська Величність нам, найнижчим слугам і підданям своїм, государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився», а також настійливе прохання прислати військовій підрозділи для допомоги проти «ляхів».

Водночас у середині лютого український гетьман прийняв послів із Трансильванії й заявив їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави у ролі свого протектора. Хоча Б. Хмельницький погодився скласти присягу трансильванському князю про піддан-

ство лише на основі чотирьох із шести присланих пунктів проекту трансильвано-української угоди: «Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами». У часи прийняття трансильванського посольства українське керівництво проводило переговори про перемир'я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які було завершено підписанням (уже після від'їзду трансильванців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру було вручено «Супліку Війська Запорозького», у якій викладалися умови, з виконанням яких українці погодилися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено: «Залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені». У першому ж пункті відверто говорилося про те, що, з огляду на криваві образи, Військо Запорозьке шукало собі допомоги у «чужих панів». Тут, як вже зазначалося, йшлося про московського царя, турецького султана і трансильванського князя. Цей документ неабияк відрізнявся від попередніх вимог козацтва до польського уряду і у правовому плані засвідчував трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої у провідний стан новоутвореної козаками держави — Українського гетьманату.

Відтепер, з погляду уряду Б. Хмельницького, згадувалося вже не про відновлення «дідичних» річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у межах «протектор» — «підданий». Зрозуміло, що король і «стани Речі Посполитої» не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців Козацька держава могла б цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Саме тому в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною і подальше проведення двосторонніх переговорів. Від Переяслава-І

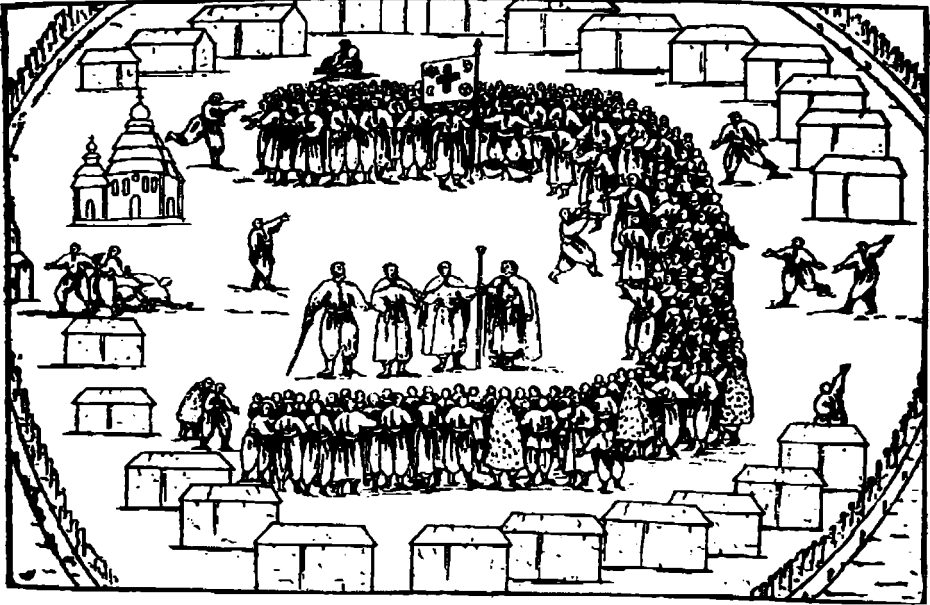

з Варшавою до Переяслава-ІІ з Москвою залишалося довгих і важких п'ять років.

Холодний березень 1653 р. Із Чигирина до Стамбула за наказом гетьмана Б. Хмельницького виїхало представницьке козацьке посольство. Що воно мало робити у далекій столиці Османської імперії? Як засвідчував турецький хроніст Наїмі, український гетьман просив султана Мегмеда ІV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому «стяг» і барабан. М. Грушевський із цього приводу зауважив, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке мало розглядатися як частина Високої Порти, а військовий напад на козацьку Україну мав розцінюватися як напад на саму імперію.

Ідучи назустріч проханням українців, султан у свою чергу надіслав до України «велике» посольство, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецькі послы привезли султанську грамоту, де говорилося про те, щоби був гетьман у підданих султана. Окрім того, як твердить документ, вони вручили Хмельницькому «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османські дипломати запевнили українське керівництво, що султан Мегмед ІV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків і постійно захищатиме Козацьку державу від іноземних вторгнень.

Обов'язки Українського гетьманату як васальнозалежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства повинні бути такими: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів і овець; 3) надання Порті військових підрозділів у разі необхідності. Також Б. Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме скликати Генеральну раду, яка б затвердила попередні українсько-турецькі домовленості.

Козацька рада. Зі старовинного малюнка

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., на ній після довгих суперечок було відхилено умови турецької сторони щодо підданства. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу Козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів, зі Стамбула український правитель при відсиланні турецьких послів говорив: «Города (Кам'янець-Подільського) не могу дати, ані іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу».

Причина відмови Високій Порті полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікальним маневром української дипломатії. Він мав відвернути очі урядовим колам Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Українського гетьманату, який, починаючи з 1651 р., намагався отримати протекцію «православного воло-

даря» — царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською Коронаю.

Тенденція до визнання «царствування», яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, який міг би захистити українську державність, зберігалася і в наступні роки.

Упродовж 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелював до московського царя, відсилав до нього два посольства й посланців від путивльського воєводи. Усе це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбувалися значні зміни у відносинах Війська Запорозького як із Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Окрім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час довготривалих українсько-польських переговорів.

Отже, виникла зовсім інша конфігурація у відносинах між королем Яном II Казимиром і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля «тривалого миру» з Польщею «упросили московського царя, щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської Милості Війська Запорозького». Це було висловлено в листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо доти вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоч і в односторонньому порядку) міг офіційно кореспондуватися з царським урядом. Вже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна визнаватиме протекцію московського царя. Спо-

Перемога. Художник Ю. Брандт. Кінець XIX ст.

чатку вони були такими: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти «ляхів» й не «попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це», а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли в листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з ухвалою Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». Потім у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків.

Елементом тиску на московський уряд, як вже згадувалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы С. Мужилів-

ський і К. Бурляй. Саме з цього часу з гетьманської канцелярії почали «витікати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин одразу ж попадали до рук російським дипломатам. Промовистими були й вислови самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — *Т. Ч.*)». Чи не тому однією з головних в аргументації учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам». Та безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом козацької ради у Переяславі стало укладення мирного договору в грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою.

Перебіг та рішення січневої ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не тільки козацького, а й інших станів України неодноразово висвітлювалися у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького й генеральної старшини складанням лише однієї присяги на вірність новому сюзерену. Адже, згідно з усталеними в Західній та Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що захищатиме «права та вольності» свого добровільного васала. Чи не це стало причиною того, що з часом Хмельницький не дотримувався укладених протягом лютого—березня 1654 р. українсько-російських домовленостей?

Водночас Хмельницький, не соромлячись, визнавав над собою зверхність турецького султана, трансильвансько-угорського князя та шведського короля. Отже, він «лякав» одного монарха іншим і намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів задля здобуття незалежності для України, або ж, як тоді говорили, «удільності» створеної Козацької держави.

«Служити прямо й вірно у всіх справах і повеліннях царських» погоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «у тому всьому пожалування і милость свою

Московський цар Олексій Михайлович. XVII ст.

царську указати». Під «тим всім» розумілися 23 пункти прохання уряду Козацької держави від 17 лютого 1654 р. до представника династії Романових щодо їхнього васального підданства. Олексій Михайлович, так само як і польські королі Владислав IV та Ян II Казимир, насамперед мав підтвердити «права й вольності наші військові, які з віків бували у Війську Запорозькому» (пп. 1, 2, 7–12, 21, 23), а вже потім «вольності» українських станів — шляхетства, міщанства і духовенства, «надані з віків від княжат і королів» (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Це мало бути затверджено грамотами з «печатами вислими». Усі останні «люди всякі» (нижчі стани) мали жити згідно з усталеними нормами (пп. 17). Обумовлювалися також повноваження гетьмана (пп. 5, 6), питання військової співпраці (пп. 19, 20), зовнішньополітичні (пп. 14, 22) та зовнішньоекономічні (пп. 15, 16) проблеми функціонування Української держави. Ці побажання Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю російської сторони (цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, за якими він збирався протегувати Україні) змусила Хмельницького 21 березня 1654 р. звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому був наказ під час переговорів пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «на всі статті наші і права, і віри, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими». Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — «лякати» одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського. — *Т. Ч.*), щоб до нього прихилилися». Саме так перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції Олексій Михайлович мав пришвидшити оформлення васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 «статей», які разом із

«жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву були привезені до Чигирини українськими послами. Детально зупинимося на розгляді «прав», які надавав московський цар Українській державі у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності. У пункті 14-му «статей», направлених Б. Хмельницьким до Москви, їх було окреслено так: «Посли, які від віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому, які б були до добра, вільно прийняти, щоб те Його Царській Величності у гнів не було, а щоб мало проти Його Царської Величності бути, повинні ми Його Царській Величності сповіщати». Отже, йшлося про правове визнання фактично незалежної української дипломатії, яка вже утвердилася задовго перед тим. Єдине невелике «самообмеження», на прохання гетьмана, стосувалося можливих «антимосковських» починань послів іноземних держав, які прибували в Україну. У даному випадку Хмельницький заявляв, що буде повідомляти про це своєму протекторові.

Олексій Михайлович, вочевидь, після довгих роздумів і вагань, затвердив цей пункт у такій редакції: «Послів з добрими справами приймати (гетьману. — *Т. Ч.*) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до государя; а які послы прислані від кого будуть з противною справою государю, і тих затримувати і писати про них государю; а без государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським королем без указу государя не зсилатися». Отже, Б. Хмельницький мав повідомляти про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні. Крім того, він мав затримувати в себе тих послів, які б намовляли гетьмана до виступу проти царя. Певне обмеження стосувалося і відносин Козацької держави з Річчю Посполитою й Османською імперією — мати зв'язки лише за «указом государя». Отже, з усіма іншими державами, з якими протягом 1648–1654 рр. були встановлені двосторонні зв'язки, — з Австрією, Бранденбургом, Валахією, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансильванією, Шве-

цією, — Україна могла проводити самостійну дипломатію, не орієнтуючись на вказівки з Москви.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити данину (фіксованою грошовою сумою) московському цареві згідно з унормованими в східноєвропейському регіоні традиціями, «як збирав турецький султан із Угорської, Мультиянської та Волоської землі». Саме так заявляли українські послы під час березневих переговорів у Москві. «Как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые Твоему Царскому Величеству належат», — говорилося у п. 15 відправлених до Москви «лютневих» статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт було затверджено в іншій редакції: з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» було спрямовано на обмеження пропонованих цим колективним підданям «прав і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пунктів 14, 15, а й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робив усе можливе для того, щоби не скликати Генеральну раду і так відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей із Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими з царем «статтями», упродовж квітня—грудня 1654 р. й у подальший період, питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не було затверджено тогочасним найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовано з погляду правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цього є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією і Кримським ханством,

Османське військо на чолі з Мегмедом IV. Гравюра другої половини XVII ст.

що найголовніше, низка цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської Корони. Вони розпочалися ще в 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до шведського дипломата І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої.

Перед тим, у лютому 1654 р. (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звернувся до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії і далі обмінювся посольствами з його васалом — Кримським ханством. Навесні в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом. Саме тому 16 квітня 1654 р. Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приятельство». Показовою також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — Т. Ч.). А з усього

бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — Т. Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...»

* * *

Більше ніж сто років тому, в далекому 1903 р., один із найвизначніших українських мислителів Михайло Грушевський всупереч ідеологічній машині Російської імперії у невеличкій статті «250 літ», що її було написано до журналу «*Ruthenische Revue*», так схарактеризував міжнародну діяльність гетьмана Богдана Хмельницького перед та після 1654 р.: «Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстнем здушити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами». Отже, згідно з влучними словами видатного науковця, події 350-річної давнини, що відбувалися під час січневої козацької ради у Переяславі та лютого-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху до творення незалежної від тогочасної Польщі ранньомодерної Української держави.

Чому українці призабули цей доробок Грушевського, який є актуальним і нині? Чому більшість освічених громадян (зокрема, й найвищих держурядовців) сучасної України так і не прониклися думкою про те, що «возз'єднавчий» міф про Переяслав було нав'язано нам ззовні? Адже про це зараз можна прочитати у перевиданих працях таких відомих істориків минулих років, як В. Липинський, С. Рудницький, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблін. Про це пишуть і сучасні науковці Д. Наливайко, В. Степанков, З. Когут, О. Субтельний, Я. Дашкевич, В. Смолій, Ю. Мицик, В. Шевчук, В. Сергійчук, В. Горобець, В. Брехуненко, Я. Федорук та ін. Однак їхні книги

Гетьман Юрій Хмельницький. Гравюра XVII ст.

почали видавати лише у 1990-ті роки, з ними можна ознайомитися лише в провідних бібліотеках — вони виходять невеликим накладом, їх немає на полицях книжкових магазинів. Майже немає популярної літератури з цієї проблематики. Отже, можна зробити невтішний висновок: 17 років незалежності — замалий час для відтворення у масовій свідомості українського народу правдивої картини своєї минувшини.

З боку Москви ще в XVII ст. було видруковано окремою книжкою текст Переяславської угоди 1659 р. гетьмана Ю. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, який мав підмінити домовленості 1654 р. й перетворити Козацьку державу на свою провінцію. Уже тоді «чомусь» не було віднайдено оригінального тексту «Березневих статей» Б. Хмельницького. Вже тоді козацька старшина рішуче виступила проти фальшування правдивої історії українсько-російських відносин, наслідком чого стало повернення молодшого сина Богдана під зверхність польського короля. Так розпочався довголітній процес творення міфу про Переяслав 1654 р., з одного боку, та боротьбу з ним — з іншого. У XIX ст., виконуючи «держзамовлення» царату, такі російські історики, як Карамзін, Ключевський, Соловйов, Погодін та ін., надали остаточного оформлення ідеї повернення у 1654 р. до «неділимой» колиски українського народу.

Нового забарвлення ці процеси набули з постановам на уламках Російської імперії Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який щодо України та її народу не тільки перейняв тактику царських урядів, а й удосконалив її методами винищення українців за допомогою голодоморів, розкуркулювання, ГУЛАГу, фізичного й духовного нищення національної еліти — науковців, освітян, митців, лікарів, політиків. На I Всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві (січень, 1929 р.) українська історична наука була визнана за «націоналістичну», зазнали арештів і переслідувань майже всі українські історики (зокрема, й М. Грушевський), було заборонено друкувати твори В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Максимовича й багатьох інших істориків-«націоналістів».

У 1947 р. за ініціативи Л. Кагановича весь колектив Інституту історії України Академії наук УРСР було звинувачено у «буржуазному націоналізмі». Наслідки зрозумілі...

До 1954 р. історики-марксистичні виробили єдину ідеологічну схему подання українсько-російських відносин ранньомодерного часу, яка увійшла до всіх наукових книг, підручників і знайшла відображення у схвалених Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу «Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією 1654—1954 рр.», де говорилося про Переяславську раду як «закономірний результат історії двох слов'янських народів». Найменша спроба вийти за межі партійних положень або ж їх критично переосмислити суворо каралася різними методами. Найлегшим було звільнення з роботи того науковця, який насмілювався виступити проти. Унаслідок цього, як стверджували у 1992 р. історики В. Смолій та В. Степанков, в історіографії «сформувався ряд історичних міфів, які справляли і продовжують справляти серйозний вплив на суспільну свідомість не лише української, але й російської громадськості».

На жаль, сучасники залишили не дуже багато спогадів про ті події. До нашого часу дійшов лише звіт московського боярина В. Бутурліна, написаний для царя Олексія Михайловича. Документ, на думку багатьох істориків, не зовсім правдиво відображає перебіг козацької ради в Переяславі.

Одними з перших про Переяславську раду почали писати т. зв. козацькі літописці. Цікаво, що якщо один із перших вітчизняних літописців під псевдонімом Самовидець (вірогідно, це був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, очевидець січневої ради) описав цю подію лише як рядовий факт козацької історії, то історики Самійло Величко та Григорій Грабянка, які творили значно пізніше, наприкінці XVII — на початку XVIII ст., надають козацькій раді у Переяславі більшого значення. Вочевидь, це було спричинено процесами поступової інкорпорації інститутів Української козацької держави у лоно Російської імперії. Більш критично

потрібно дивитися й на записи про українсько-російські домовленості французького дослідника Жана-Бенуа Шерера, який жив у XVIII ст., а також на оцінку тих подій невідомим автором «Історії Русів», адже її було написано десь наприкінці того самого століття. Разом із тим слід звернути увагу на те, що в «Історії Русів» підкреслюється добровільний, договірний і рівноправний характер переяславсько-московської угоди 1654 р. Отже, саме так її сприймала козацька старшина майже через півтора століття після укладення. Панорамним зрізом історичного минулого українського народу від давнього періоду й до кінця 80-х років XVIII ст. стала «Літописна оповідь про Малу Росію» О. Рігельмана 1785 р. У ній автор подає комплекс документальних матеріалів, у яких визначаються договірні умови переходу Козацької держави під «високу руку» царя.

На початку XIX ст. побачила світ праця відомого історика Д. Бантиш-Каменського, яка стала першим науково осмисленим узагальнювальним твором з історії України від найдавніших часів до знищення Козацької держави⁴. З огляду на тогочасні політичні умови, автор оцінював події 1654 р. як акт повернення українських земель під скіпетр російських самодержців.

Першим вітчизняним дослідником, який безпосередньо звернувся до висвітлення життєдіяльності українського гетьмана Б. Хмельницького і у зв'язку з цим дав виважену наукову оцінку подіям 1654 р., став видатний історик М. Костомаров. У 1857 р. він опублікував монографію «Богдан Хмельницький», де розкрив причини звернення гетьмана по допомогу до московського царя Олексія Михайловича й на основі джерельних матеріалів описав хід козацької ради в Переяславі.

Новим поштовхом до вивчення вченими українсько-московських стосунків середини XVII ст. стало опублікування на початку XX ст. праць представників російської історико-правничої школи А. Алексеєва, М. Дьяконова, Б. Нольде й маловідомого на той час

⁴ Для написання подальшого тексту цього підрозділу використано матеріали історика Олександра Гуржія.

Гетьман Б. Хмельницький на чолі України. XVII ст.

російського правознавця І. Розенфельда. Останній з погляду правознавства на основі історико-юридичного порівняльного аналізу розкрив процес приєднання («інкорпорації») Української держави (Малоросії) до Росії упродовж 1654–1793 рр. Ця ґрунтовна праця стала своєрідним стимулом для звернення до даної тематики багатьох українських та російських науковців.

Звернутися до складних відносин між козацькою Україною та Московщиною у ранній новий час всесвітньої історії спонукала й політична ситуація, адже протягом 1917–1921 рр. у результаті відомих революційних подій український народ через своїх провідників сміливо заявив про своє прагнення жити в незалежній державі. Для обґрунтування цього справедливого бажання історики стали дедалі частіше звертатися до подій Української революції середини XVII ст. взагалі та проблем стосунків між гетьманським урядом Б. Хмельницького та царським урядом Олексія Михайловича зокрема. Праці тим подіям присвятили М. Грушевський, В. Липинський, А. Яковлів, Р. Лашенко та багато інших. Ними було обґрунтовано кілька концепцій, які зводилися до таких основних положень: гетьман Б. Хмельницький 1) уклав рівноправний міждержавний договір з Москвою; 2) домігся військово-політичного союзу з Московською державою; 3) піддався цареві на основі номінального васалітету; 4) визнав над собою протекторат царя; 5) вступив в унійні стосунки з Росією. У відповідь на такі висновки наукових досліджень українських вчених окремі з російських істориків (серед яких вирізнявся В. М'якотін) взагалі заперечили існування якого-небудь договору між гетьманом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем у 1654 р. і зауважили, що домовленості між ними ніколи не було впроваджено у практику.

З огляду на те, що з 30-х років XX ст. українська історична наука піддалася нищенню з боку комуністичних органів влади, про продовження виважених об'єктивних досліджень подій 1654 р. вже не йшлося. Разом із тим окремим радянським історикам, незважаючи на партійний диктат і тиск державної машини, все ж таки вдавалося

доносити до громадськості хоча б напівправду. Хоча були й такі, хто на догоду чиновникам переписував вітчизняну історію згідно з черговими рішеннями компартійних з'їздів.

Саме тому впродовж 40 — першої половини 80-х років минулого століття ініціатива у вивченні й трактуванні угоди 1654 р. переходить до наукових центрів української діаспори за кордоном. У таких країнах, як США, Велика Британія, Канада, Франція, Німеччина, в ці роки було опубліковано праці М. Андрусяка, Б. Крупницького, О. Оглобліна, С. Іваницького, В. Прокоповича, Б. Галайчука, З. Когута, Ф. Сисина, О. Субтельного та ін. Звертаємо увагу на працю відомого вченого І. Лисяка-Рудницького, яка у 1982 р. вперше вийшла в Едмонтоні і на теоретично-історіософському рівні узагальнила значний внесок зарубіжних істориків-україністів у розробку питань історії українсько-російських відносин. За десятиліття до того, у 1972 р., у Торонто було опубліковано працю радянського історика-мідієвіста М. Брайчевського, що її було написано ще в 1966 р. Вона стала відповіддю частини тогочасних вчених Радянської України на переслідування з боку органів влади.

Лише національно-культурне відродження наприкінці 80-х років ХХ ст. і проголошення у 1991 р. новітньої Української держави дало змогу материковим українським вченим звернутися до правдивого висвітлення проблем, пов'язаних з подіями переяславсько-московських домовленостей 1654 р. Доробок багатьох істориків засвідчує, що державотворчі традиції, започатковані великим гетьманом Богданом Хмельницьким, були продовжені його наступниками, серед яких одне з чільних місць посідає Іван Мазепа.

Іван Мазепа — державний діяч європейського рівня

Як не дивно, але історики і досі дискутують щодо точної дати народження Івана Мазепи. Імовірними називаються 1626, 1629, 1632, 1639 та 1644 рр. Опираючись на дані Кременецького молитовника, до якого вносив дані сам Мазепа, можна стверджувати, що днем, коли майбутній гетьман народився, є 20 березня. Порівнюючи свідчення сучасників, зокрема генерального писаря Пилипа Орлика та французького дипломата Жана де Балюза, а також використовуючи новітні дослідження, більшість вчених схиляються до думки, що І. Мазепа прийшов у світ 1639 р. у старовинній українській родині шляхетсько-козацького походження. Це сталося в невеличкому селі Мазепинці поблизу Білої Церкви (або ж у самій Білій Церкві), що на Київщині. Це село існує й досі. Хоча за радянських часів назви цього села не вживали: його, незважаючи на відстань у декілька кілометрів, в адміністративному порядку сполучили із сусіднім населеним пунктом Дрозди. Нині в Мазепинцях стоїть поки що єдиний в Україні пам'ятник землякові. А нещодавно сучасні козаки збудували тут православний храм Св. Миколая на честь гетьмана Мазепи.

Давність роду Мазеп-Колединських не підлягає сумніву. Згідно з даними ревізії 1552 р., у Києві мешкав замковий міщанин Васько Мазепин. Білоцерківські замкові зем'яни Мазепи-Колединські отримали замкове селище на р. Росі з данини київського воєводи Фрідріха Пронського (1544–1555). Це було підтверджено в 1572 р.: «Враховуючи службу і шляхетський стан Михайла Мазепи, зем'янина нашого київського, надаємо йому листом нашим землі пусті, людьми неосаджені, що лежать коло р. Кам'яниці, починаючи від моста, по якому проходить великий гостинець, аж до урочища Погухова». Тоді ж вони отримали додаткову землю, де й виник однойменний хутір. У 1578 р. Мазепи-Колединські володіли ще й селищем Пасічне.

Знаємо, що у 1616 р. господарем тут був Микола Мазепа-Колединський, який перебував на кінній службі при білоцерківському

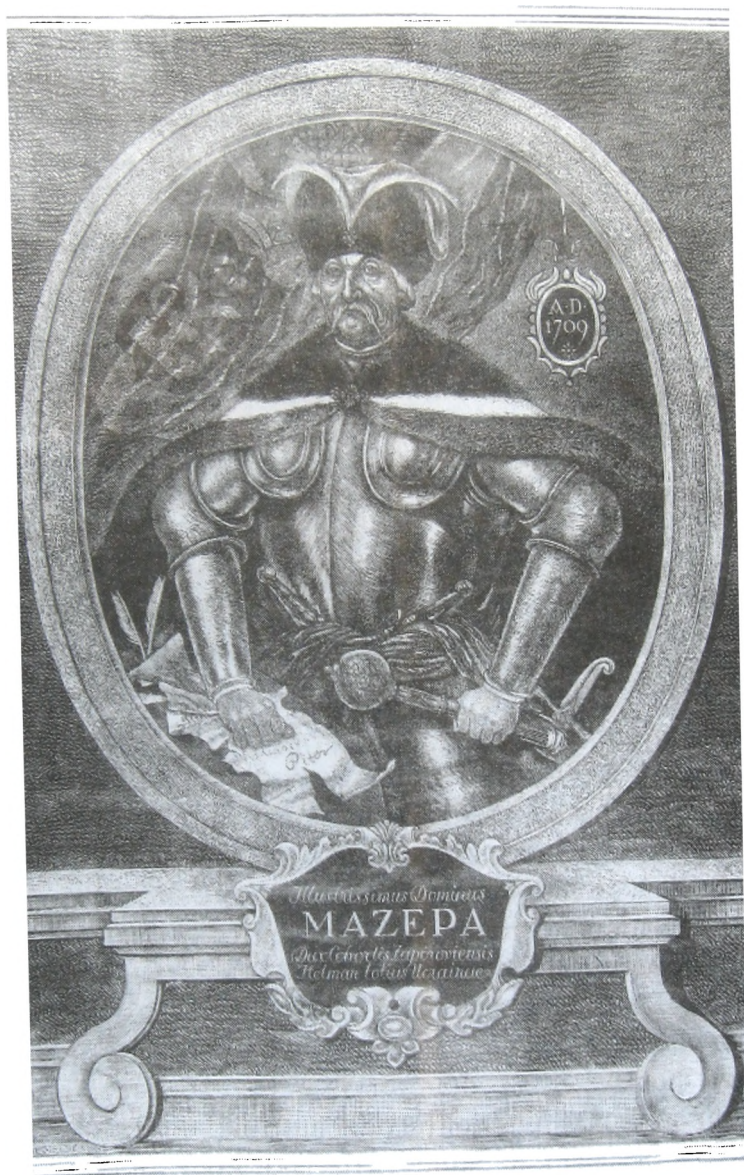

старості. Очевидно, Миколай, так само як і учасник війн Наливайка Федір, був сином Михайла. Федора Мазепу, як засвідчує «Історія Русів», було страчено як учасника повстання С. Наливайка 1597 р. у Варшаві: «Вивели Гетьмана (Наливайка) і з ним Лободу, Мазепу і Кизима на майдан і, оголосивши їм вину гнобителів віри Христової, посадили живцем в мідного бика і палили бика того малим вогнем декілька годин, доки зойк і стогін страдників було чути, а врешті тіла замучених в тому бикові спалено на попіл».

Історики також свідчать про можливе походження Мазеп від давньоруських князівських родин Бабичів-Друцьких з Полоцького відгалуження Рюриковичів, які мали герб «Колодин».

Відомо, що в 1638 р. батька Івана, Адама-Степана, який, вочевидь, був сином згадуваного вже Миколая, згідно з вироком Люблінського трибуналу, було засуджено до смертної кари у зв'язку з позовом шляхтичів Андрія і Феодосія Зеленських, які звинуватили А.-С. Мазепу в убивстві їхнього батька, Яна Зеленського. Що слугувало причиною такого вчинку батька Мазепи, невідомо, але можна припустити, що це було пов'язано з тогочасним повстанням українців проти польського панування. Однак вирок не було виконано з тієї причини, що А.-С. Мазепа втік на Січ. Через деякий час батько майбутнього гетьмана виплатив дітям вбитого ним шляхтича певну суму грошей й отримав натомість охоронний королівський універсал. Адам-Степан Мазепа був сучасником гетьмана Б. Хмельницького й у 1654 р. обіймав посаду білоцерківського городового отамана. Він також був одним із найближчих соратників гетьмана І. Виговського. Товаришував із Юрієм Немиричем. Перебував у складі українського посольства у Варшаві на сеймі, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду у квітні 1659 р.

Матір'ю І. Мазепи була Марина, яка походила зі старовинного українського роду Мокієвських. Вона входила до Луцького православно-братства. По смерті чоловіка прийняла чернечий постриг під іменем Магдалини. До 1707 р. — ігуменя Києво-Вознесенського Печерського монастиря, водночас — настоятелька Глухівського Успенського монастиря.

Гетьман Іван Мазепа. Художник В. Масютин. 1933 р.

Титул Нового Завіту. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р.

Чи сподівалося подружжя Степана та Марини Мазеп на таку долю свого сина? Що закладали вони в нащадка свого роду та яку змогли забезпечити йому освіту? Перед тим як перейти до висвітлення цих важливих питань, зробимо короткий екскурс в епоху, в яку зростав і виховувався молодий Іван Мазепа. Без сумніву, важливі політичні події або ж культурні процеси, які відбувалися на той час у європейських країнах, а також і в Україні, певним чином впливали на формування особистості майбутнього гетьмана.

У Європі XVII ст. існувало три основних вузли міжнародних суперечностей, три вогнища конфліктів, які, постійно тліючи, щохвилини могли спричинити жорстоку війну. У Західній Європі

перетиналися торговельні й колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити в міжнародній політиці, — Іспанії, Франції, Англії й Нідерландів. На сході Європи існувала проблема відносин між Османською імперією та християнськими країнами, куди було втягнуто й Україну. На Північному Сході великі держави (північні) упродовж трьох століть вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі.

У той час, коли зростав Іван Мазепа, усі країни Європи були вже так тісно пов'язані між собою економічно, політично, культурно, що більшість фундаментальних історичних процесів мали загальноєвропейський і континентальний характер. Хоча в межах окремих країн чи регіонів ці визначні події відзначалися місцевою специфікою. Подією, що мала загальноєвропейський характер, стала й Українська революція на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. За визначенням істориків, вона, поряд із Тридцятилітньою війною 1618–1648 рр. та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст., відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів на Заході Європи, і Речі Посполитої на Сході. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польсько-Литовському королівству, сприяла здійсненню певного зламів в історичному поступі Європи. Синхронність соціальних вибухів, за висловом М. Барга, засвідчувала універсальність суперечностей між владою й нижчими станами, що виникали в суспільствах різного типу. Водночас поглиблювався і конфесійний розкол країн Європи на католицькі, протестантські й православні.

Революційні події в Україні спричинили історичну зміну міжнародних сил у Центрально-Східній Європі. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Московсько-Російської держави, яка розпочала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю Пруссією незалежності у 1657 р. і зміцнила

позиції Шведського королівства у Північній Європі. Ці події мали великий міжнародний резонанс упродовж усієї другої половини XVII ст. та на початку XVIII ст.

Уже коли молодий Іван Мазепа служив при одному з найповажніших монарших дворів Східної Європи, у польського короля Яна II Казимира (про цей епізод його життя розповімо нижче), його називали «з ніг до голови козаком». Чому саме таку оцінку заслужив у Варшаві українець з «провінційного» Київського воеводства Речі Посполитої? А тому що Київщина була одним з центрів утворення українського козацтва.

Зважаючи на те, що починаючи з XVI ст. українські землі перебували «на перехресті» татарсько-польсько-литовського військового політичного протистояння, сам характер прикордонного життя спричинив існування тут своєї соціальної «нічийної зони». Тоді між шляхтою і селянством, поряд із боярами і зем'янами, заявили про свої права на окремий «рицарський» стан козаки — найбільш мужні, відважні й витривалі в боях зі степовими ордами представники українського народу. Зміцнівши як військова сила у боротьбі з турецько-татарськими наїздами, українське козацтво намагалось ствердитися як окрема верства у системі Речі Посполитої, але потім перейшло до відкритої збройної боротьби проти польської шляхти. Найбільшим проявом цієї боротьби й стала Українська революція на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, свідком якої і був юний Іван Мазепа.

Очевидним є те, що батько Івана — Степан, який довгий час перебував на Січі, а потім був обраний білоцерківським отаманом і брав участь у багатьох подіях Хмельниччини, зумів передати синові такі головні козацько-лицарські чесноти, як мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, оборона вітчизни, захист рідної віри. Безчестям і применшенням лицарської гідності в козацькому середовищі завжди вважалася воєнна поразка, утеча з поля бою. Для кожного козака святим було поняття «товариство». Воно, згідно з дослідження-

Карта України. Й.-Б. Гоманно. Початок XVIII ст.

ми Д. Яворницького і П. Саса, означало насамперед побратимські стосунки між членами козацької організації, співіснування за козацькими звичаями на засадах військової солідарності та взаємодопомоги. Можемо також стверджувати, що саме батько навчив сина Івана їздити на коні, володіти шаблею й пістолем і залучив його до військової справи.

У середині XVII ст. Україна залишалася тією землею, де збиралися, засвоювалися і змінювалися під впливом місцевих умов провідні культурні й суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Незважаючи на війни та перешкоди з боку іноземних держав, роз'єдна-

ність українських земель, національна культура розвивалася в контексті всесвітнього культурно-історичного процесу. У цей час козацька Україна подарувала світові когорту талановитих культурних діячів — майстрів архітектури і художників, композиторів, літераторів, філософів і педагогів. Іноземних мандрівників вражала висока освіченість пересічних українців. Подорожуючи нашими землями, вони зазначали, що навіть жінки і діти тут, на відміну від багатьох європейських та азійських країн, уміли читати. Де ж навчився читати та писати Іван Мазепа?

Як і більшість тогочасних шляхетських дітей, початкову освіту він здобув вдома. У цьому велика заслуга його матері Марини. Саме вона виховала свого сина у глибокій пошані до православної віри й навчила його читати й переписувати Євангеліє.

Очевидно, що десь упродовж 1650–1657 рр. майбутній гетьман навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Про це свідчив у славнозвісному щоденнику вірний соратник Мазепа Пилип Орлик.

Проводи на Січ. Художник О. Сластьон. Кінець XIX ст.

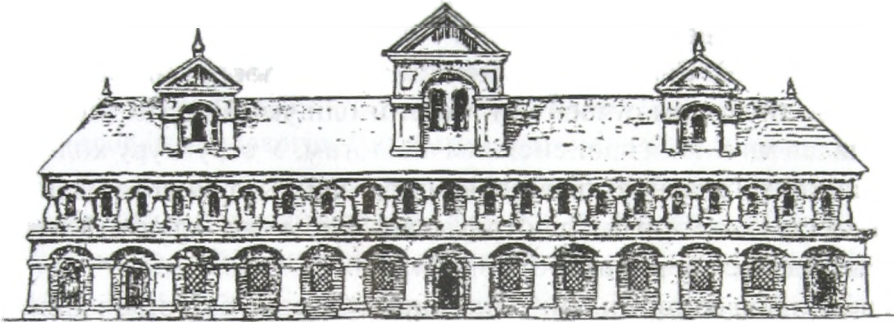
У цей час майбутню академію очолювали Лазар Баранович та Іоаннікій Галятовський.

Знаменитий Києво-Могилянський колегіум, який було засновано видатним церковним і культурним діячем Петром Могилою, відповідав загальноєвропейським аналогам. У структуру колегіуму входили вісім класів (шкіл): аналогія, інтіма, грамати́ка, синтаксе́ма, поезія, риторика, філософія, а пізніше богослов'я. Курс навчання тривав сім років.

Згідно з твердженнями сучасника Мазепи літописця Самійла Величка, майбутній гетьман України закінчував клас риторики. У класі риторики юний Мазепа опановував мистецтво складання промов, які виголошувалися на різних урочистостях й офіційних зустрічах, святах, весіллях тощо. Тут також він вчився писати листи й послання. Знавці риторики застосовували свої знання ще й під час судових засідань, коли треба було довести права тієї чи іншої сторони.

Викладачі, які навчали майбутнього гетьмана України, як і тогочасні європейські гуманісти, вбачали своє завдання не лише в засвоєнні слухачами великої античної спадщини — на сторінках риторичних курсів натрапляємо на десятки імен відомих представників найрізноманітніших галузей знань, напрямів і шкіл ранньомодерної Європи.

Риторичний курс, який пройшов Іван Мазепа, було поділено на частини, присвячені власне риториці й діалектиці. Перша, в свою чергу, поділялася на три частини, де, зокрема, йшлося про силу красномовства, ораторську мову, було розкрито й тему досліджень епілога й покажчика. При вивченні діалектики йшлося про поділ суджень, предикацію (предикаблїї та предикаменти), про суть і різновиди силогізму (демонстративний, доказовий, софічний) тощо. Про рівень навчання свідчило те, що одночасно з Мазепою у колегіумі навчався відомий церковний і культурний діяч другої половини XVII ст., видатний просвітитель Московської держави Самуїл Петровський (Симеон Полоцький). «Мазепа вельми гарно прова-

Києво-Могилянська академія. З гравюри початку XVIII ст.

див розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив», — так засвідчував риторичне вміння свого патрона його вірний соратник Пилип Орлик.

Для академічних риторів не були чужими нові як на той час течії в західноєвропейській освіті й культурі. Основою гуманізму києво-могилянських професорів була актуалізація закладеної в особі гідності й виховання людини-громадянина. Риторика розвивала не лише моральні якості людини, а й почуття прекрасного в органічному зв'язку естетики гуманістів із життям, мистецтвом, вихованням активної та діяльної людини. Під час навчання у класі риторики, викладання, до речі, велося латинською мовою, І. Мазепа вивчав і питання психології, де розглядалися такі поняття, як «воля», «свобода волі», «властивості інтелекту і волі» тощо. Мабуть, саме в стінах колегіуму Мазепа ознайомився з доробком знаменитого італійця Ніколо Макіавеллі, а особливо з його політичним трактатом «Володар», витяги з якого любив цитувати під час своїх лекцій І. Галятовський. Усе це сприяло формуванню широкого світогляду відомого політичного й державного діяча.

Після навчання у Києві юний І. Мазепа переїздить до Кракова, де впродовж року проходить один із курсів Ягелонського університету. На жаль, досі не віднайдено джерел, що свідчили б про те, які саме предмети він вивчав у старовинній столиці Польщі. Однак

можемо припустити, що цей навчальний курс в одному з найпрестижніших університетів не тільки Речі Посполитої, а й усієї Центрально-Східної Європи був пов'язаний з поетикою, адже, як засвідчували згодом сучасники Мазепа, він умів досить добре віршувати.

Згідно з тогочасною традицією, окрім світської цивільної освіти, українська молодь прагнула отримати й військову. Адже рідко який рік не обходився без війн або ж військових походів. Більшість здобувала вишкіл на Запорозькій Січі, а окрема частина забезпечених молодиків коштом батьків або ж інших зацікавлених осіб виїжджала за кордон. Саме так було і з Іваном Мазепою, який після короткочасного навчання у Кракові в 1657 р. на кошти одного з меценатів Ягеллонського університету — магната Новодворського виїжджає до Нідерландів. Там, у містечку Девентер, він опановував дуже популярну на той час артилерійську справу, що передбачало вивчення математики, геометрії й інженерії. У реєстрі місцевої школи гармашів залишився запис, який підтверджував факт його закордонних студій: «Йоаннес Колединьскі, нобілес польонус». Про те, що І. Мазепа здобував освіту в цьому європейському місті, також свідчила й написана трохи згодом «Історія армії Нідерландських Штатів».

Можливо, упродовж 1658 — першої половини 1659 рр. І. Мазепа закріпив здобуті перед тим знання в одному з єзуїтських колегіумів Речі Посполитої й тим самим повторив шлях Б. Хмельницького, який також навчався у Львівському єзуїтському колегіумі. За рівнем навчання тогочасні школи католицького ордену єзуїтів поділялися на т. зв. повні й неповні. Програма повних колегіумів складалася з трьох ступенів, куди входили п'ятикласний курс гуманістичних наук (т. зв. середньої школи), три- чи дворічний курс з філософії й чотирирічний курс з теології. Вочевидь, І. Мазепа належав до тієї світської молоді, яка не бажала присвячувати себе духовній кар'єрі (понад те католицькій) і обмежувалася лише вивченням програми середньої школи й студіюванням філософії. Усі курси читалися основною на той час загальноєвропейською мовою — латиною,

Польський король Ян II Казимир. Друга половина XVII ст.

а тому Мазепа досконало опанував її, тож міг в оригіналі читати Цицерона, Овідія, Цезаря, Тіта Лівія, Езопа, Федра та ін. Французький дипломат Жан де Балюз, який уже під час гетьманування Мазепи спілкувався з ним, свідчив: «Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо... досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, щоправда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших».

Грунтовна освіта й виховання, набуті під час навчання у Києво-Могилянському колегіумі, Ягелонському університеті Кракова, одному з єзуїтських колегіумів Польщі, а також у артилерійській школі в нідерландському Девентері, дали змогу 20-річному Іванові Мазепі-Колединському вступити на службу до Яна II Казимира. За рекомендаціями гетьмана І. Виговського і батька, який послав його «навчитися поводженню з людьми біля королівської особи, а не денебудь в корчмах», Мазепа в жовтні 1659 р. прибув до Варшави й обійняв посаду покоєвого при дворі польського короля. Уже наступного місяця він, перебуваючи серед почту Яна II Казимира та його дружини-француженки, відбув до Франції на святкування підписання Піренейського миру між Бурбонами та іспанськими Габсбургами.

Мазепа ще одного разу побував у Франції. У другій половині 1660-х років він власним коштом приїхав сюди для навчання. На жаль, не можемо впевнено сказати, у якому з місцевих університетів він студював. Однак знаємо, що Мазепа вільно володів французькою мовою. У Парижі та на півдні Франції він міг ознайомитися з книгами європейських гуманістів Мішеля де Монтеня, Франсуа Рабле, Маргарити Наварської та ін. Окрім того, І. Мазепа став свідком реформи місцевої освіти й науки. Саме тоді єпископ Жан-Ніколя Кольбер ініціював такий прогресивний крок, як відкриття початкових шкіл для усіх дітей у парафіях, що належали до його дієцезії. Того ж часу було відкрито перші наукові Академії у Віллефранше (Божоле) та в Німі (Лангедок). Та чи не найбільші враження Мазепа

отримав від того, як працювала державна система управління Францією, яку впродовж багатьох десятиліть уміло вибудував «король-сонце» Людовік XIV. Опосередкованим свідченням цього стала присутність уже пізніше у гетьманському будинку І. Мазепи «на найвиднішому місці» портрета цього європейського монарха.

Результатом багаторічного навчання (а це близько 12 років) стало те, що вдома, у батуринській резиденції, Мазепа мав велику бібліотеку. Згідно зі свідченнями сучасників, у ній «на кожному кроці видно латинські книжки». А П. Орлик у щоденнику згадував про це так: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні».

Отже, як бачимо, впродовж 1650–1660 рр. молодий шляхтич з-під Білої Церкви отримав повноцінну освіту європейського рівня, яка охоплювала також і знання військової справи, зокрема у галузі артилерії. Досконале знання риторики, основ філософії, поезики, математики, геометрії й інженерії, опанування античної й тогочасної європейської літератури, яке було б неможливе без володіння багатьма мовами, допомогло І. Мазепі спочатку отримати посаду при королівському дворі Речі Посполитої, а невдовзі стати помітною фігурою в старшинському оточенні гетьманів України Петра Дорошенка й Івана Самойловича.

Один із найповажніших дослідників біографії Мазепи історик Микола Костомаров писав, що той уже замолоду був відзначений польсько-литовським монархом Яном II Казимиром як розумна і кмітлива людина. Іван, починаючи з 1659 р., виконував різноманітні дипломатичні завдання патрона: відвозив листи до кримського хана Селім-Гірея, зустрічався з українськими гетьманами Іваном Виговським та Юрієм Хмельницьким. Про зростання значущості придворного (а по суті, королівського ад'ютанта) промовисто свідчить надзвичайно відповідальне монарше доручення

Гетьман Павло Тетеря. З портрета XVIII ст.

Мазепі, який мав привезти до України й вручити новообраному керманичу Павлові Тетері гетьманські клейноди. І хоча Тетеря образився на те, що йому від імені короля Речі Посполитої булаву мала передавати «особа зовсім незначна, свій брат-козак, невідомий ні там, ні тут ніякою заслугою» (саме так було зазначено у гетьманському листі до Яна II Казимира від 22 квітня 1663 р.), та, з іншого боку, король не міг доручити таку важливу місію будь-кому.

Можливо, у цей час Мазепа стає офіцером королівської гвардії, яка разом із польською армією на чолі з Яном II Казимиром у 1663 р. вирушає відвоювати Лівобережну Україну в московського царя. Під час цього грандіозного як на той час походу багатотисячного війська І. Мазепа залишається у рідному селі доглядати хворого і вже немічного батька. Разом із тим повернення Мазепа з Варшави до України спричинило утворення однієї з найпопулярніших у Європі XVIII–XIX ст. романтичних легенд, за якою молодого Мазепу прив'язали голим до коня (після того, як один із шляхтичів застав його у своєї дружини) й відпустили через польські ліси на Київщину. Причина її появи — конфлікт, що трапився між двома придворними короля Яна II Казимира — молодим покойовим Мазепою та іншим королівським пажем Яном Пасеком.

У 1665 р. від отриманих у різних боях і сутичках ран, а також через хворобу помирає старий Адам-Степан Мазепа. Після смерті батька син успадкував чин чернігівського підчашого. Щоб забути про горе, адже він дуже любив свого батька, який був для нього наставником у багатьох життєвих питаннях, І. Мазепа наступного року виїжджає на навчання до Франції. Можливо, тоді ж він відвідує й Італію. У цих країнах він перебуває десь до 1668 р., після чого повертається в Україну.

Від 1669 р. І. Мазепа розпочинає нелегку службу у козацькому війську, яке на той час очолював Петро Дорошенко. Молодого чоловіка, який мав європейську освіту, певний управлінський і дипломатичний досвід та звання офіцера королівської гвардії, гетьман Правобережної України спочатку призначає «ротмістром надвірної

Гетьман Петро Дорошенко. Художник Й.-М. Лерх. Гравюра. 1670-ті рр.

корогви», тобто старшиною, до одного з сердюцьких полків. Два таких полки було створено П. Дорошенком із найманців (і не лише українців), які добровільно погоджувалися безпосередньо охороняти гетьмана та його резиденцію. Це було нове українське військове формування на зразок королівської гвардії у Польщі чи яничарських підрозділів у Туреччині, а тому набуті перед тим за кордоном знання Мазепи дуже згодилися під час організації та військових вишколів цих полків.

Через деякий час Мазепу, з огляду на володіння багатьма іноземними мовами, призначили писарем до військової канцелярії. Він брав участь у складанні проектів універсалів і гетьманських листів, у т. ч. і до європейських і азійських монархів. До обов'язків члена військової канцелярії також входила підготовка посольств до різних країн, а саме: навчання їх дипломатичного етикету, підготовка для них спеціальних інструкцій, таємні завдання тощо. До головних функцій канцелярії належало й забезпечення міжнародних відносин України. У зв'язку з цим праця І. Мазепи була доволі важкою, з огляду на складну зовнішньополітичну ситуацію, у якій тоді перебувала Козацька держава. Вона опинилася у центрі запеклої боротьби між Річчю Посполитою, Московським царством та Османською імперією. Зважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази, наведемо лише декілька прикладів участі Мазепи у тогочасних подіях.

Гетьман П. Дорошенко виступив проти укладеного між Московією і Варшавою у 1667 р. Андрусівського перемир'я, внаслідок якого Україну було підступно розділено. До першої відійшло Лівобережжя й Київ, до другої — Правобережжя. Відповіддю на це стало визнання Дорошенком протекції Османської імперії. Гетьман зі своєю старшиною, до якої входив й І. Мазепа, вважав, що це є найкращим виходом зі складного міжнародного становища для України, адже в іншому разі їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства й тієї ж Османської імперії.

Перебування Мазепи при дворі польського короля добре згодилося у процесі формування політики Українського гетьманату від-

носно Речі Посполитої. Можливо, що колишній покоєвий Яна II Казимира був одним з тих, хто вмовив П. Дорошенка, незважаючи на османський протекторат, все ж таки не відмовлятися від підтримання гарних взаємин з новим королем Польщі Михайлом Корибутом та його урядовцями. Військовий писар Мазепа брав участь у складанні вимог від Війська Запорозького до польської влади, які виголосив генеральний писар М. Вуяхевич на спільній українсько-польській комісії навесні 1670 р. в Острозі. Однак ці пропозиції, основною ідеєю яких була повна автономність України у складі Речі Посполитої, так і не прийняла польська сторона.

У 1672 р. козацькі представники, серед яких, імовірно, перебував і І. Мазепа, були присутні під час підготовки договору між Стамбулом і Варшавою у західноукраїнському містечку Бучач. Вимоги гетьмана Дорошенка до Речі Посполитої, які він оголосив туркам, були такими: кордони козацької України окреслити по річках Лабунь і Горинь; віддати українцям усю артилерію, що перебувала в польських фортецях; щоби до юрисдикції українського митрополита Й. Тукальського належали всі православні церкви в Польщі; щоби усі уніатські церкви на підвладній гетьману території було знищено, а ті, де були колись православні церкви, а нині костьоли, було віддано під гетьманську булаву. У листопаді П. Дорошенко отримав грамоту-«нісан» від султана на підтвердження його прав щодо володіння козацькою Україною у статусі османського підданого. Султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру між Польщею і Туреччиною, укладеного в жовтні того ж року. Мегмед IV також вручив П. Дорошкові золоту булаву і коштовно гаптований кафтан. Дорогі турецькі кафтани було вручено тридцятьом козацьким старшинам. Невідомо, чи був серед них писар Мазепа.

Слід зауважити, що положення Бучацького миру, з одного боку, були певною дипломатичною перемогою П. Дорошенка (адже Річ Посполита вдруге у практиці міжнародних договорів відмовлялася від значної частини України на користь суперника та визнавала тут

Булави українських гетьманів. XVII–XVIII ст.

владу українського гетьмана), з іншого — не виправдали його сподівань на допомогу султана у відвоюванні прав у польського короля й московського царя по всій території України. Саме з 1672 р. розпочався поступовий відхід Дорошенка від турецької протекції. Він і далі вів переговори з представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Польщі не йшли на поступки українському гетьману.

У червні 1674 р. І. Мазепу на чолі невеликого посольства було направлено з дипломатичним дорученням до Кримського ханства. При собі він також мав листи до турецького султана. Але під час цієї поїздки він потрапив у полон до запорозьких козаків. Причиною його затримання було вороже ставлення січовиків до гетьмана П. Дорошенка, а також те, що в обозі Мазепи перебувало близько десятка українців — «подарунок» правобережного гетьмана ханові. Досить добре цю подію описав Самійло Величко. Зокрема, він свідчив, що

розгнівані запорожці хотіли вбити Мазепу, однак їхній кошовий отаман Іван Сірко заступився за нього. При цьому він промовив такі, як виявилось згодом, пророчі слова: «Панове браття, просимо вас, не вбивайте цього чоловіка, може, він нам і нашій вітчизні надалі згодиться». Січовики дослухалися до прохання отамана й не покарали Мазепу. Але якийсь час він перебував в ув'язненні на Січі, аж поки про його утримання в неволі не дізналися в Москві. Після чого білгородський воевода Г. Ромодановський прислав до Запорожжя гінця з листом-вимогою видати важливого в'язня. Вочевидь, це робилося з огляду на володіння ним цінною інформацією про Дорошенка. Відразу кошовий Сірко не погодився віддати І. Мазепу, але невдовзі його викупив лівобережний гетьман Іван Самойлович.

Саме так скінчилося п'ятирічне перебування Мазепи при уряді П. Дорошенка і розпочалася довголітня служба в гетьмана Лівобережної України І. Самойловича. Майже вісім років Мазепа перебував у статусі «військового товариша», виконував обов'язки писаря військової канцелярії, до яких додавалися й дипломатичні завдання. Уміле виконання обов'язків і різноманітних додаткових доручень стало основою для того, що в 1682 р. І. Мазепу було призначено на посаду генерального осавула. Так він увійшов до найближчого оточення Самойловича. У цей період можемо лише фрагментарно висвітлити діяльність Мазепи. Головним чином його дипломатичний хист та знання канцелярської справи використовується у вирішенні справи повернення під єдину гетьманську булаву Правобережної України.

Повернення собі «втраченої» частини Гетьманату було одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить», — неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування різним іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. він писав: «Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну

нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — *Т. Ч.*) у з'єднання». Ці слова були визначальними для всього періоду правління І. Самойловича.

Гетьманський уряд надав необхідні рекомендації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону. Генерального осавула І. Мазепу безпосередньо залучали до такого важливого питання, як консультації московського уряду з приводу укладення т. зв. Вічного миру між Росією та Польщею. За дорученням Самойловича він неодноразово відвозив до Москви гетьманські листи, а також цінні подарунки для багатьох царських урядовців. Під час однієї з таких поїздок навесні 1683 р. на Мазепу навіть було вчинено замах. «Івана Мазепу, осавула війська гетьмана запорозького Сіверського, котрий приїздив з дарунками до царів Їх Милостей... коли він їхав уночі з учти від одного боярина, слуги князя Троєкурова кілька разів рубнули в голову і в руку...» — свідчив документ.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення такого «вічного миру». Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду послати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Каджині. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передав царським послам: Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; кордон поблизу Києва потрібно було відсунути західніше; територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові; наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно.

У другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував московського князя В. Голіцина й царицю-княгиню Софію, що

Гетьман Іван Самойлович. З портрета XVIII ст.

Київ у XVII ст. З тогочасної гравюри

вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі такого «вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на російське царство».

Використовуючи знання Мазепа (який, вочевидь, листувався зі знайомими з Польщі та Франції й отримував від них тогочасні газети — «летючі листки») щодо розвитку ситуації у Західній Європі, Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком О. Українцем, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні—влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів... султана і хана умовляв на війну проти государів...» А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. «На цесарі й королі польському яку присягу взяти, що вони Великих Государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть», — говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти

з короля Людовіка XIV «певну відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Мабуть, цю ідею підказав гетьману Самойловичу генеральний осавул І. Мазепа, який після перебування у Франції постійно цікавився її внутрішньою й зовнішньою політикою.

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема об'єднання України не вирішувалась. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханством і навіть своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання т. зв. Вічного миру. Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя. На початку березня 1684 р., у відповідь на те, що польська армія вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований усупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою.

У січні 1686 р. генеральний осавул І. Мазепа разом із іншим гетьманським сином — полковником Григорієм Самойловичем вирушив до Москви. У російській столиці він мав прохати царський уряд відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...» — говорилося в інструкції українським послам. Однак якби все ж таки Вічний мир передбачалося укласти, то на вимогу української сторони справу «тогочасного Дніпра» потрібно було відкласти й не розглядати на переговорах. У разі ж її розгляду

І. Мазепа та Г. Самойлович мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва і клопотатися про забезпечення православним їхніх прав на території Речі Посполитої.

Вічний мир між Москвою та Варшавою все ж таки було підписано. Однак І. Самойлович, незважаючи на його становище, розпочав військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. Як генеральний осавул І. Мазепа у цей час безпосередньо керував окремими військовими операціями. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає», — повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем». Польський король Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає». При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили навіть скликати спеціальну сенатську комісію з цього питання. Вона, зокрема, дійшла висновку, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, ба навіть є новини, що з Кримом підписував трактати».

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Генеральний осавул І. Мазепа був серед тієї частини козацької старшини, яка, використовуючи українсько-російські суперечності у справі повернення Правобережної України, а також результати невдалого спільного з Москвою вій-

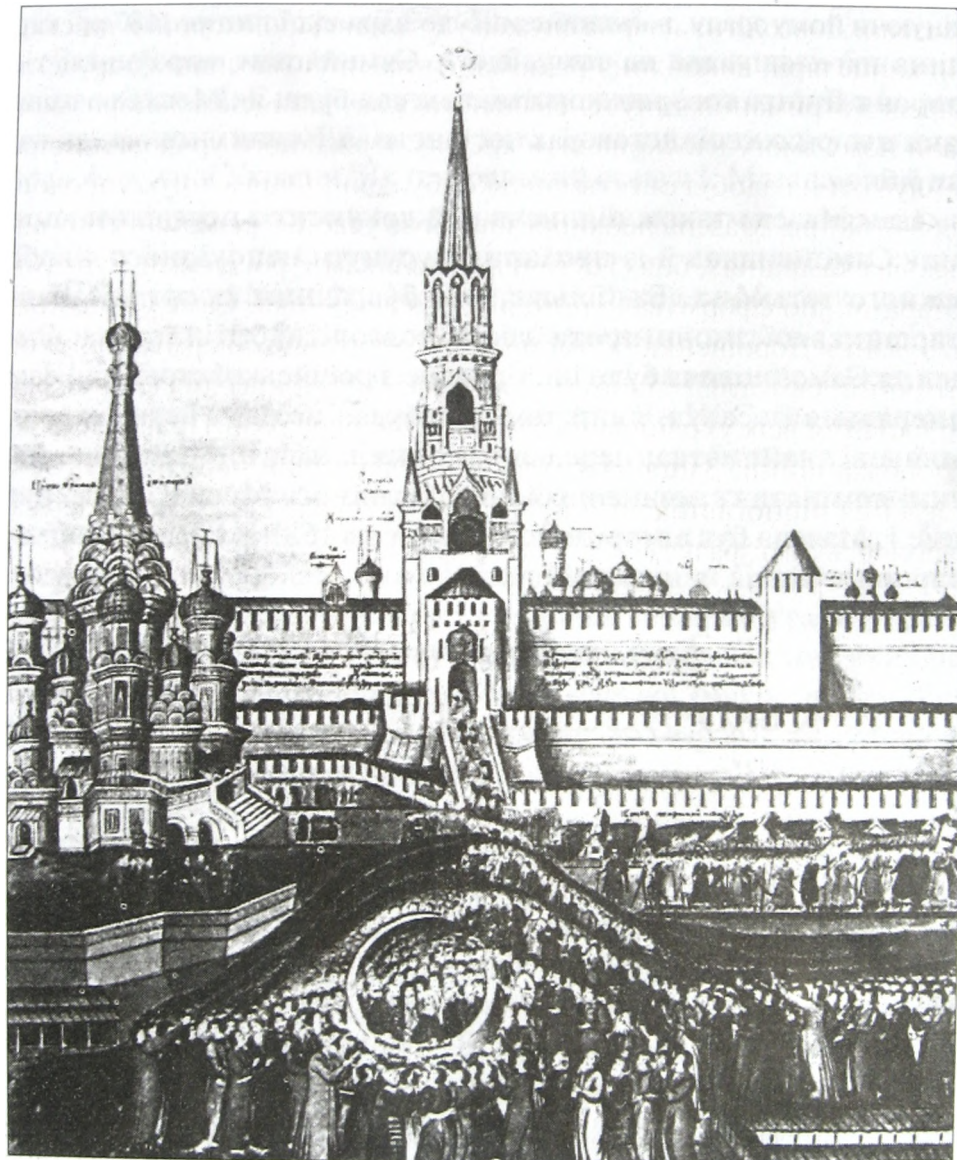

ськового походу до Криму, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в «чолобитній» до царя від 7 липня 1687 р. старшина наголошувала на тому, що І. Самойлович «про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно».

Іван Мазепа також підписав цей документ з переліком «провин» Самойловича й із проханням усунути непокірного лівобережного гетьмана. Ба більше, він був одним із організаторів старшинської змови проти свого довголітнього патрона. Зміщення Самойловича було інспіроване з російської столиці, і саме генеральний осавул, який там перебував не раз і встиг завести впливові знайомства, передав бажання князя В. Голіцина старшині поміняти гетьмана на більш слухняного Москві. Можливо, саме І. Мазепа був автором поширеного в 1687 р. серед козацької старшини вірша, в якому йшлося:

*Ей, Іване, поповичу-гетьмане!
Чому ти так пустив себе в недбаннє?
Ой був єси спершу добрим всім паном,
Потім єси зостал гордим всім станом!*

Історики досі не можуть упевнено сказати, хто ж був справжнім лідером під час організації повалення гетьмана Самойловича. Тут зішлись інтереси двох груп. До першої з них належали колишні дорошенківці, вихідці з Правобережної України Г. Гамалія, Я. Лизогуб, М. Вуяхевич, В. Кочубей, а також І. Мазепа. Другу представляли невдоволені лівобережці В. Борковський, К. Солонина, С. Забіла, В. Сербин, Р. Дмитрашко. Саме вони 22 липня 1687 р. виманили І. Самойловича з церковної служби, схопили його й ледве не вбили, після чого його передали в руки царських урядовців і відправили до Москви, а потім — на заслання до Сибіру.

Москва. Красна площа. XVII ст.

Перебування в урядах гетьманів Петра Дорошенка, Івана Самойловича стало важливим етапом у політичній і військовій кар'єрі Івана Мазепи. Довголітня й вірна служба у гетьманській охороні й військовій канцелярії, виконання різноманітних дипломатичних доручень і нарешті отримання чину генерального осавула Війська Запорозького дали йому змогу вдосконалити хист як державного урядовця й претендувати на здобуття гетьманської булави⁵. Окрім того, упродовж 1669–1687 рр. Мазепа неодноразово брав участь у різноманітних військових кампаніях, боях і сутичках з поляками, росіянами, турками і татарами, що сформувало його як воєначальника. Саме у добу гетьманування Дорошенка і Самойловича остаточно сформувався й політичний світогляд майбутнього гетьмана, окреслилася потреба об'єднання всіх українських земель (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Запорожжя) в єдиній державі й необхідність встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського зразка.

Здобутки та втрати українсько-російського союзу 1687 р.

Після скинення І. Самойловича відразу ж постало питання про обрання нового гетьмана. Однак серед козаків і старшини не було єдиної думки щодо кандидатури нового керманіча Лівобережної України. Серед претендентів на гетьманську булаву обговорювали кандидатури впливових на той час старшин, зокрема, генерального обозного В. Борковського, полтавського обозного П. Левенця, чернігівського полковника Я. Лизогуба. Серед названих був також і генеральний осавул І. Мазепа.

⁵ Сучасник І. Мазепи швед Гедерхілм описував його як світську людину, спроможну розумно й вільно висловлюватися, влучно оцінювати події, прекрасно обізнану з європейськими справами та східноєвропейськими міжнародними проблемами. Окрім того, швед засвідчував, що Мазепа володів найрізноманітнішими науками – від фізики до публічного права.

Наприкінці липня 1687 р. поблизу р. Коломак зібралася козацька рада, яка мала обрати чергового володаря булави. Майдан, де відбувалася рада, було оточено московським військом, всередині встановили шатро російського князя В. Голіцина. Він і керував проведенням цієї неординарної ради, на яку було допущено лише близько 2000 козаків. Власне, з кандидатурою гетьмана визначилися вже під час проведення старшинського зібрання, яке відбулося у князівському шатрі. Тут, вочевидь, з пропозиції В. Голіцина старшина погодилася визнати своїм провідником І. Мазепу. Очевидець шотландець П. Гордон так описав цю подію в щоденнику: «Старшини козаків таємно поцікавилися, хто був би як гетьман найбільше до вподоби генералісимуму (Голіцину. — Т. Ч.). І коли вони почули натяк, що цією людиною був би Мазепа, то всі вони з огляду на це таємно того ж вечора підписали листа».

Чому саме на Мазепі спинився вибір одного з вищих російських урядовців, який того часу разом із царівною Софією управляв Московською державою? Очевидно, це стало результатом попереднього знайомства й неодноразового спілкування за часів, коли Мазепа бував у Москві як посол від гетьмана Самойловича. А зблизило їх те, що князь Голіцин, так само як і Мазепа, був людиною високої освіченості й хотів провести у Росії певні перетворення, які б наблизили її за розвитком до європейських країн. Саме тому йому потрібно було мати в Україні політичних однодумців, а тим паче на гетьманській посаді. З усього кола козацької старшини чи не найкраще на цю роль підходив І. Мазепа з його знанням багатьох європейських мов і вмінням орієнтуватися в тогочасній міжнародній ситуації.

Після досягнення попередньої домовленості старшини разом із московським князем вийшли до козацького кола, де Голіцин голосно запитав, кого б українці хотіли би бачити своїм гетьманом. Із натовпу почулися вигуки: «Мазепу, Мазепу... Борковського!» У зв'язку з тим, що пролунало два прізвища, Голіцин іще раз повторив запитання, після чого, за свідченням сучасника, «всі одно-

Гетьман Іван Мазепа. Художник Б. Бернігерот. XVIII ст.

душно відповіли — Мазепу». Далі все відбувалося за козацьким звичаєм обрання свого вождя.

25 липня 1687 р. на раді було також прийнято т. зв. Коломацькі статті, які регулювали стосунки між Українським гетьманатом і Московським царством. За цими статтями, Лівобережний гетьманат мав існувати під протекцією московського царя «в попередніх своїх правах і вольностях, чим пожалуваний був колишній гетьман Б. Хмельницький». Окрім того, у цих статтях І. Мазепа йменувався гетьманом «обох сторін» Дніпра, а отже, він разом із козацькою старшиною сподівався за допомогою «високої руки» Москви повернути під владу свого уряду втрачену правобережну частину Гетьманату.

Статті — двосторонній договір між українським гетьманом І. Мазепою й старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном, Петром і царівною Софією — з другого. Одні з них (1, 4–6, 9, 22 ст.) містять пропозиції українців, інші (2, 10, 12–15, 18–20 ст.) — пропозиції росіян, решта (3, 7, 8, 16, 17, 21 ст.) — побажання гетьмана і контрпропозиції царів. Більшість із Коломацьких статей, так само, як і попередні Батурині 1672 р. і Переяславські 1674 р., мали за основу Глухівські статті 1669 р., і лише п'ять із них були новими. Як для Українського гетьманату, так і для Московського царства договір мав взаємнозобов'язувальний характер і передбачав зміну його положень лише за згодою обох сторін. Хоча російський історик права Б. Нольде зауважив, що у Коломацькому договорі були тільки елементи двосторонньої угоди, й наголошував на відчутній різниці в статусі сторін, які домовлялися: Москва «вказувала», а Батурин «бив чолом». Разом із тим в «Очерках русского государственного права» (СПб, 1911) науковець писав, що за доби Мазепи незалежність гетьманської посади визнавалася Москвою, а Україна «мала свої органи влади, свій бюджет і підкорялася своєму праву».

Українсько-російський договір 1687 р. скріплювався особистою присягою-«обіцянкою» гетьмана Мазепи на вірність цареві. Її текст

був таким: «Я, раб Божий Іоанн, обіцяю перед цим Святим Євангелієм Господу Богу всемогутньому, в Трійці Святій єдиному, на тому, що бути мені у найсвітліших і державніших Великих Государів і Великих Князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича і Великої Государині благовірної царівни й Великої Княжни Софії Олексіївни всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержців, і багатьох держав, і земель східних й західних, і північних отчичів і діди-чів, і спадкоємців, і государів, і владарів, у Їхньої Царської Величності і в їхніх государевих спадкоємців у вічному підданстві вірно і постійно і з польським королем, і султаном турським, і ханом кримським не зрадити і ні про що з ними без їх Великих Государів і Їх Царської Величності указу й повеління не змовлятися, і не писати, і ради з ними не мати, і постановлені і дані ними, Великими Государями, Їх Царською Пресвітлою Величністю мені, Іоанну, і старшині, і всьому Війську Запорозькому, і народу малоросійському на нинішній раді в обозі, у війську на річці Коломаку, пункти в усьому держати кріпко і постійно. На тому все обіцяю виконувати і цілую сіє Святе Євангеліє і Святий животворящий Хрест Господній».

Порадившись із князем В. Голіциним, гетьман одразу ж призначив генеральну старшину. Генеральним писарем стає В. Кочубей, генеральним бунчужним — Ю. Лизогуб, генеральними суддями — М. Вуяхевич і С. Прокопович, генеральними осавулами — В. Сербин і А. Гамалія. Ще один претендент на гетьманську булаву й один з головних організаторів змови проти І. Самойловича — генеральний обозний В. Борковський зберіг за собою попередню посаду. Було також призначено й полковників: київським став К. Солонина, чернігівським — Я. Лизогуб, ніжинським — С. Забіла, переяславським — Р. Дмитрашко, лубенським — Г. Гамалія, стародубським — Т. Олексіїв, полтавським — Ф. Жученко, прилуцьким — І. Стороженко.

Після визначення генеральної старшини І. Мазепа розпочав видавати універсали на маєтності полковій і сотенній старшині, що

Генеральний писар Василь Кочубей. З портрета XIX ст.

стало одним із перших його кроків у проведенні внутрішньої політики. Згідно з дослідженнями сучасних істориків, уже на третій день після обрання, 27 липня, володар гетьманської булави надав с. Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю, після чого підписав низку документів, якими стверджувалися наявні володіння або ж надавалися нові з фонду вільних військових володінь та конфіскованих у І. Самойловича. Лише впродовж серпня—листопада 1687 р. Мазепа видав такі універсали: 7 серпня колишньому військовому осавулові М. Миклашевському надавалися с. Зазірки, слобідка Новосілки, гута і млини; 21 серпня старшині Стародубського полку П. Гудовичу — с. Івантенки у Погарському ключі; 25 серпня писареві Чернігівського полку І. Скоропадському — с. Вихвостів і с. Моровиця, слобідку Дроздовиця; 6 вересня глухівському сотнику В. Яловицькому — с. Банківське; 10 вересня значковому товаришеві І. Ломиковському — с. Вербя; 12 вересня комонному полковникові І. Новицькому — с. Нехаївка; 4 жовтня хорунжому Т. Улізку — с. Рохманів; 7 жовтня сотникові Топальському — с. Нове з сінокосами; 21 жовтня Р. Ракушці — с. Новосілки; 17 листопада військовому товаришеві М. Борсуку — с. Припутні тощо. Ці та інші старшини невдовзі склали основу найближчого оточення І. Мазепи. Окрім того, такими заходами, поряд із проведенням регламентації роздачі рангових (військових) маєтностей, гетьман змінював економічний стан країни і бажав витворити заможну й освічену верству аристократії, на яку б можна було оперти державний устрій.

Як і його попередники, які завжди ревно дбали про захист православної віри, І. Мазепа від початку гетьманування став опікуватися українськими православними монастирями. Він видав кілька універсалів, які підтверджували старі або ж надавали нові маєтності монастирям. Так, 9 жовтня 1687 р. І. Мазепа надав право Прилуцькому Густинському монастиреві на с. Дейманівка і млин у с. Валки, а універсалом від 10 жовтня зобов'язав мешканців сіл Боршня, Дідівці, Харитонівка, Васківці й Сокиринці гатити греблі на користь цього

самого монастиря. 11 жовтня того самого року гетьманом було додано нові землі Глухівському Петропавлівському монастиреві, 26 жовтня видано охоронний універсал Батуринському Новомлинському жіночому монастирю; 10 листопада видано універсал на володіння новими селами Гадяцькому Красногірському монастирю; 27 листопада — Макошинському Покровському монастирю; 9 грудня — Кам'янському Успенському монастирю; 18 грудня — Ніжинському Красноострівському монастирю; 19 грудня — Лубенському Мгарському монастирю; 21 грудня того-таки року підтверджено володіння Чернігівського Єлецького монастиря. З огляду на це, монастирське землеволодіння стало важливим чинником тогочасного сільськогосподарського виробництва та сприяло зміцненню господарства Українського гетьманату.

Не забував новообраний гетьман і про розвиток міст. Києву, Чернігову, Переяславу, Ніжину, Стародубу він універсалами підтвердив існування тут Магдебурзького права. Окрім того, І. Мазепа заборонив козацькій старшині втручатися в діяльність міського самоуправління й заборонив полковникам і сотникам чинити кривди магістратам і ратушам. Так, наприклад, у гетьманському універсалі від 5 жовтня 1687 р. йшлося про таке: «...аби в місті Стародубові Майдебурское право било заховано и всякіє справи тим правом от-правовалися». Згідно з цим документом, місту Стародубу також надавалися села Куртичі й Сергіївка, а також п'ять млинів. Отже, політику гетьманського уряду спрямовано на посилення ролі міст у житті Козацької держави. А це, в свою чергу, позитивно впливало на розвиток ремісництва й забезпечувало існування стабільної торгівлі, головними осередками якої залишалися міські ярмарки.

Згодом гетьман І. Мазепа перейнявся й тяжким становищем найнижчих верств козацької України — селянства й рядового козацтва. Він видав низку універсалів про обмеження панщини в монастирських і військових володіннях. Вона не мала перевищувати двох днів на тиждень. Окрім того, гетьман намагався так реформувати систему податків та «оренд», щоби вона не переобтяжувала по-

Спасо-Преображенський собор Лубенського Мгарського монастиря.

Фото В. Вечерського. 1996 р.

сполитих і простих козаків. Українським селянам дозволялося вносити скарги на своїх панів до суду. Останнім також заборонялося примушувати козаків переходити до селянського стану, забирати в рядових козаків землі, які ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали».

1 листопада 1687 р. в гетьманській резиденції у Батурині відбувся розподіл конфіскованого в І. Самойловича майна. Поряд із козацькою старшиною на чолі з І. Мазепою під час цієї процедури були присутні московські урядовці Л. Неплюєв та М. Жеденєв. Це було спричинено тим, що половина багатства попереднього гетьмана, згідно з досягнутими на Коломацькій раді домовленостями, мала відійти до царської скарбниці. Після проведених підрахунків виявилось, що до російської столиці мало бути відправлено 2458 золотих червоних, 23 725 єфимків, 1145 левків, 1907 рублів дрібних грошей, срібного посуду вагою 15 пудів тощо. Це було значно менше від половини, тому що частину грошей Самойловича було віддано безпосередньо В. Голіцину та Л. Неплюєву. Згідно зі свідченнями, що їх надав сам Мазепа Малоросійському приказові в Москві вже після усунення Голіцина, він віддав князю «денег готовых червонных золотых копейками і єфимками [на] 11 000 рублев. Серебра в розных посудах [на] 3 пуда, 12 фунтов. Серьги алмазные [на] 1200 р. Другое зарукавьє алмазное [на] 400 рублей. Перстень алмазный [на] 200 р. Перстень яхонтовый [на] 50 р. Ковш золотой [на] 100 червонных. Лошка золотая, да пара ножей с яхонты червчетыми, в ковцежці [на] 120 р. За сабли турские, в том же числе 2 с[абли] изумруды, з с[аблею] червчетыми яхонты [на] 900 р.» Такою була дяка Мазепи князю В. Голіцину за дієву допомогу в обранні його гетьманом.

Але Москва була далеко, а становище Мазепи на початку його гетьманування було не дуже міцним. Серед старшини він мав чимало ворогів, які, щоби вислужитися перед царським урядом, постійно писали на нього доноси й ініціювали різні інтриги. Серед селянства й рядового козацтва поглиблювалося невдоволення козацькою верхівкою, яка прагнула до збагачення, обтяжувала підданих і підлеглих дедалі більшими повинностями. Щоби забезпечити себе надійною охороною, гетьман виділив маєтності старшині компанійських і сердюцьких полків. Зокрема, компанійському полковнику І. Новицькому він надав у володіння села Кліщинці, Литвяки, Хорошки і Гробище, а також слобідку Галицьку. Рядовим компа-

нійцям і сердюкам від гетьманського імені видавалася грошова винагорода по 4 злотих на козака, тканина для пошиття одягу тощо. З огляду на це козаки згаданих полків без заперечень виконували накази Мазепи на придушення заворушень в Україні, які розпочалися після обрання його гетьманом і були спрямовані проти свавілля місцевої козацької старшини.

Як хитромудрий політик у 1688 р. Мазепа позбавив важливих посад своїх колишніх соратників і головних організаторів змови проти І. Самойловича. Адже він розумів, що в разі потреби вони могли б інспірувати аналогічний заколот і проти нього. З посади генерального осавула було знято В. Сербина, полковницьких урядів позбавлено К. Солонину, Г. Гамалію, Р. Дмитрашка. Як не дивно, але водночас гетьман наблизив до себе антимосковськи налаштованих правобережних старшин, які ще у 60-х роках XVII ст. перебували на засланні у Сибіру. Серед них — М. Вуяхевич, З. Шийкевич, П. Грибович, С. Гречаний, Г. Зарудний. З цього приводу історик Іван Крип'якевич зауважив, що своїм політичним хистом, освіченістю І. Мазепа відразу ж підніс авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави нерозривно в'яжеться з силою володаря: «Усе гине там, де володар не є готовий щохвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака», — говорив Мазепа, повторюючи класичний вислів Макіавеллі.

Щодо міжнародної діяльності уряду І. Мазепи у Коломацьких статтях визнавалося таке: «...щоб від навколишніх государів листи прочитавши, до Великих Государів (російських царів. — Т. Ч.) відсилати... а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати...» Зважаючи на попередню політику Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося ставлення нового гетьмана до Вічного миру 1686 р.: «...мир і союз укладений з Королем Польським тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі, і в уступленні в сторону Польську не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати». Разом із тим, незважаючи на обмеження Гетьманату у сфері міжна-

Компанійський полковник Ілля Новицький. З портрета XIX ст.

родних стосунків, І. Мазепа міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і так формувати зовнішню політику свого уряду. Як свідчать документи, Мазепа підтримував відносини з окремими урядовцями не тільки Речі Посполитої, а й Османської імперії, Кримського ханства, Молдавського й Волоського князівств. Відомо, що про всі контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х років XVII ст. гетьман вів і таємне листування.

Одразу ж після обрання на виконання угоди з царем Мазепа писав до коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського: «...не тільки приналежністю рубежів, а й договором вічного миру, на помсту спільного всього християнства неприятеля бусурманина, за присяженим союзу між найяснішими монархами, Їхньою Царською Пресвітлою Величністю і Його Королівською Величністю, до того прилучені є, щоб обопільно мали собі щастя і добру поведінку, що я істинно з своєї особи обіцяю... щоб зі сторони регіменту мого не було в ній перепони, тоді як я рубежів в договорах Вічного миру потрібних зберігаю».

Щоб вчасно повідомляти московський уряд про зміни міжнародної ситуації в Західній і Центрально-Східній Європі, гетьман Мазепа підтримував тісні стосунки з верхівкою Речі Посполитої і правобережною старшиною. Так, 20 листопада 1688 р. він посилав Я. Глуховця до польського коронного гетьмана С. Яблоновського. Після повернення посланця (до речі, Я. Глуховець наприкінці 80 — на початку 90-х років неодноразово за дорученням Мазепа перебував у Яблоновського) до України гетьман відправляє його до Москви, аби той розповів про перебування в Польщі й ознайомив зацікавлених осіб із листом від польського урядовця на ім'я лівобережного регіментаря. Невдовзі в гетьманській канцелярії отримали листа від правобережного полковника Семена Палія з відомостями про воєнні дії між поляками і турками, розміщення польських підрозділів на Волині та похід кримського хана в Угор-

щину. Про це Мазепа негайно повідомив московських царів, додаючи, що, на його думку, правобережний полковник не надто переймався протекцією короля Речі Посполитої.

Восени 1688 р. на переговорах з російським послом Ф. Шакловитим гетьман І. Мазепа обговорював можливість російсько-українського підкорення Кримського ханства. Але коли похід до Криму в 1689 р. закінчився невдачею, Мазепа таємно відправив улітку наступного року до Білгорода посланця, який мав запропонувати Кримському ханству підписати мирну угоду з Росією (адже Бахчисарайський мир 1681 р. було скасовано зі вступом Москви до Священної ліги⁶). Ініціатива українського гетьмана опиралася на фальшиве повідомлення про те, що татари відмовляються обороняти Кам'янець-Подільський і, побоюючись наступу козацьких полків Лівобережжя, відразу ж погодяться на мир з Московською державою.

Водночас гетьманський уряд І. Мазепа розпочав будівництво фортець-«городків» на Півдні України, які слугували б надійним захистом від постійних ординських набігів. Ці фортеці мали також стати опорою під час підготовки військових походів на Крим, згідно з антитурецькими планами європейської коаліції держав Священної ліги. Використовуючи знання інженерної справи, Мазепа особисто очолив спорудження укріплень. Роботи вели запрошені з-за кордону фахівці, а також 20 тисяч козаків і переселенців з Правобережної України. І хоча такі дії українського гетьмана й викликали невдоволення на Запорозькій Січі, він все ж таки зумів звести систему оборонних «городків», найголовнішою серед яких стала Новобгородська фортеця.

⁶ Військово-політична коаліція європейських держав антитурецького спрямування, що утворилася у березні 1684 р. й існувала до початку XVIII ст. Підписані впродовж 1683–1684 рр. договори між Австрією, Річчю Посполитою, Венецією і Ватиканом передбачали, що у війні з Османською імперією кожна з держав може зберегти завойовані нею землі, за винятком тих випадків, коли в другого союзника було «історичне право» на володіння цими територіями. Фактично Священна ліга розпалася під час Карловицького конгресу 1698–1699 рр., коли виявилися значні протиріччя між її членами.

Правобережний полковник Семен Палій. З портрета ХІХ ст.

Підбиваючи підсумок, слід зауважити, що перші роки гетьманування Івана Мазепи були досить нелегкими з огляду не тільки на внутрішньополітичний, а й на міжнародний стан України. Лівобережна частина Козацької держави перебувала в залежності від московських царів, які з кожним роком дедалі більше хотіли обмежити її «права і вольності». Правобережна Україна потрапила у вир запеклої боротьби між Москвою, Варшавою і Стамбулом. Незважаючи на це, новообраний гетьман проводив гнучку політику щодо повернення втрачених земель. З огляду на зобов'язання перед Російською державою, Український гетьманат перебував у стані постійної військової мобілізації. Однак це не завадило І. Мазепі стабілізувати економічну ситуацію в країні, опікуватися її культурою й налагодити таку систему правління, яка була типовою для багатьох європейських держав раннього модерного часу.

Участь Українського гетьманату у війні з Османами

Підписання Москвою й Варшавою Вічного миру в травні 1686 р. ознаменувало входження московських царів до Священної ліги⁷ і дало початок новій війні Московського царства, а отже, й залежної від неї лівобережної частини Українського гетьманату з Високою Портою. Вічний мир було укладено в результаті польсько-російських переговорів, які розпочалися у лютому того самого року. Перемовини відбувалися в дуже напруженій обстановці, зважаючи на те, що обидві держави одночасно відрядили своїх представників до Стамбула з метою укладення мирної угоди з Османською імперією.

Текст договору (складався із 33 статей) підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р., які засвідчували розподіл

⁷ Офіційно Москва стала повноправним членом Священної ліги лише в січні 1697 р., підписавши у Відні договір про антитурецький союз з Австрією й Венецією.

сфер впливу короля й царя над козацькою Україною. Згідно з положеннями миру, уся територія Лівобережної України (зокрема, й Чернігово-Сіверщина) мала залишатися під зверхністю московських царів Івана й Петра. Також Річ Посполита остаточно відмовлялася від Києва з навколишніми землями (від гирла р. Ірпінь вниз по Дніпру до містечок Трипільля і Стайки, а звідти до р. Стугна через Васильків до р. Ірпінь). Владі царів мали також підлягати землі по Дніпру, від містечка Стайки до гирла Тясмину. Міста й селища Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов та Чигирин, спустошені внаслідок військових дій, мали залишатися незаселеними.

Окрім того, над більшістю земель Правобережної України (Волинь, Правобережна Київщина, Східне Поділля) закріплювалася зверхність польсько-литовського короля. Договірні статті 1686 р. гарантували вільне віросповідання православним українцям і білорусам, що мешкали в Речі Посполитій і Великому князівстві Литовському. Обидві держави зобов'язалися не укладати сепаратного миру з Високою Портою. Згаданий договір став актом міжнародно-правового поділу Українського гетьманату на дві частини. Разом із тим не було вирішено проблему політичного статусу правобережних земель Подніпров'я, які оголошувалися пустою. Проти угоди рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об'єднання Правобережжя з Лівобережжям. З іншого боку, за Вічним миром, козацьке військо стало головною силою українсько-московських походів на Крим і Північне Причорномор'я в останні десятиліття XVII ст. Королем Яном III Собеським Вічний мир було ратифіковано в грудні 1686 р. у Львові.

Згідно з 10-м пунктом польсько-російського Вічного миру, передбачалося, що Московська держава з огляду на плани європейської коаліції розпочне війну з Кримським ханством: «З братської своєї любові до Його Королівської Величності і на бажання Цісарської Величності римської, Королівської Величності французької,

Медаль з нагоди Вічного миру 1686 р. Польща. XVII ст.

курфюрста бранденбурзького, також і Речі Посполитої Венеційської через настання постановленого Вічного миру, Їхня Царська Величність зволили розірвати мир... з турецьким султаном і кримським ханом... Від Різдва Христового 1687 році також і на майбутні літа мають іти на допомогу численними силами з боку Їхньої Царської Величності війська й на самий Крим».

Одразу ж після приєднання до Священної ліги царівна Софія Олексіївна, залучивши лівобережного гетьмана Івана Самойловича, розпочала організацію військового походу на кримських татар. У травні 1686 р. до Батурина й Запорожжя надійшла царська грамота з наказом воювати з татарами «у степах, на річках і переправах». Улітку 1687 р. московська армія під керівництвом великого князя Василя Голіцина разом із 60-тисячним українським військом на чолі з гетьманом І. Самойловичем здійснила виснажливий похід до Перекопу. І хоча Кримське ханство завоювати не вдалося, московсько-українські війська на певний час стримали військові апетити Бахчисараю щодо Центрально-Східної Європи й тим самим значно ослабили Високу Порту. І саме в серпні 1687 р. турки, не дочекавшись допомоги від татар і ногайців, зазнали дошкульної поразки від австрійців під Мохачем. «А та праця наша (походи на Крим. — *Т. Ч.*) не за однієї Їхньої Ц[арської] П[ресвітлої] В[еличності] Російської монархії... але й для захисту країн Корони Польської буде...» — зазначив із цього приводу в одному з документів І. Самойлович.

Московська держава стала наполегливо виконувати зобов'язання члена Священної ліги, що, головним чином, лягало великим тягарем на Україну. Упродовж вересня—жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом із козаками Переяславського полку атакував турецьке місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й узяли в полон значну кількість татар. Тоді ж, до речі, за наказом царів Івана й Петра і розпорядженням гетьмана Івана Мазепи у гирлі Самари спорудили Новобородицьку, а невдовзі й Новосергіївську фортеці, які б не тільки обороняли Україну й Московію

Козак-переможець. 1778–1782 (Із книги О. Рігельмана).
Художник Т. Калинський

з півдня, а й слугували військовою базою для підготовки нових походів на Крим. Зведення цих укріплених пунктів було передбачено українсько-московським договором 1687 р., в якому було таке положення: «...вказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра напроти Кодака (сучасний Дніпропетровськ. — Т. Ч.) шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими (тобто українськими. — Т. Ч.) жителями».

Упродовж березня—червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Кримського ханства. На той час союзницька армія налічувала понад 160 тисяч осіб — 110 тисяч московського війська, 40 тисяч козаків Лівобережної України на чолі з Іваном Мазепою та більш як 10 тисяч запорожців. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими підрозділами, також закінчилася невдачею. Причина цього полягала насамперед у невідповідності московських військ до війни з кримською кіннотою та довгочасному перебуванні в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту й фуражу. Проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеційського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному й Чорному морях. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя.

Також треба зауважити, що, у зв'язку з Кримським походом 1689 р. московсько-українського війська, султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму.

Згідно з дослідженнями сучасного історика В. Станіславського, зрозумівши свій військовий потенціал (що, як зазначалося вище, постав завдяки спільним виправам більш ніж 150-тисячного українського та московського війська), хоча і в невдалих загалом Кримських походах 1687 та 1689 рр., царський уряд став висувати до Османської імперії дипломатичні претензії на володіння усім Кримом. А кінцевою метою Москви, на думку знаного російського дослідника В. Смірнова, мало бути б завоювання Стамбула-Константинополя. Такі дії лише підтверджували прагнення московської монархії стати не тільки імперським «Третім Римом», а й «Другим Константинополем».

Сороки. Фортеця-замок. Кругла башта. XVII ст.

З огляду на входження до Священної ліги, уряд Речі Посполитої став активно відроджувати на Правобережній Україні інститути Українського гетьманату й допомагати місцевому козацтву сформувати боездатне військо для війни з Османами. Як відомо, за наказом польського короля Яна III Собеського влітку 1683 р. тут було обрано на гетьманську посаду Стефана Куницького, а після нього (з 1684 до початку 1689 р.) урядовав Андрій Могила. Останній активно запрошував до спільних бойових операцій козаків Запорозької Січі.

У листопаді 1688 р. делегація, до якої входило близько чотирьох десятків правобережних і запорозьких козаків, зустрічалися з польсько-литовським монархом під Кам'янкою, що за 6 миль від Золочева. Ця зустріч відбувалася в атмосфері надзвичайної секретності, адже переговори польського короля з представниками Запорозької Січі порушували умови Вічного миру 1686 р. між Варшавою і Москвою. Під час розмови з королем було розглянуто різні питання функціонування козацтва на Правобережжі й Запорожжі. Зокрема, низові козаки скаржилися на утиски з боку Москви й прохали заступництва у Речі Посполитої.

Улітку 1689 р. нарешті було укладено реєстр козацьких полків Правобережної України. Планувалося, що козаків, які увійдуть до нього, буде відправлено на відвоювання у турків молдавської фортеці Сороки на Дністрі. На прохання представника Ватикану Франческо Бонесані, цей реєстр мали скласти ще за рік перед тим, але, зважаючи на протистояння між А. Могилою та С. Палієм (останній не хотів визнавати владу «ляського» гетьмана), урядовці затрималися з цією справою. В результаті огляду українських підрозділів, які вишикувалися поблизу подільського містечка Касперівці під Язлівцем, виявилось, що козацьке наймане військо налічувало 5 полків. До першого полку, який перед цим очолював сам гетьман А. Могила⁸, входила старшина у складі генеральних писаря, обоз-

⁸ А. Могила помер на початку січня 1689 р. Після цього лише 4 травня того ж року на гетьманський уряд від імені «Його Королівської Милості» було призначено універсалом Яна III Собеського полковника Гришка (Григорія Івановича).

ного, осавула, хорунжого, бунчужного, а також одного підосавула, трьох пушкарів, довбуша, трубача, прапороносця і капелана; простих козаків у гетьманському полку було тільки 93 особи. Полк під командуванням Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, 38 сотенних отаманів, 5 сотників, стільки ж осавулів та хорунжих, а також 514 козаків. У полку Захарія Іскри було 17 старшин та 280 осіб «черні», тобто рядових козаків. Полк Самуся налічував 14 старшин і 150 козаків. До полку під команду Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до реєстрового списку внесли 140 козаків, які за наказом С. Яблоновського воювали в татарських улусах. Загалом реєстр правобережного Війська Запорозького налічував 1449 козаків. До компуту не увійшли, як зазначалося наприкінці списку, козацькі відділи Т. Барабаша, Булукбаші, якогось Михайла та Семена Корсунця загальною кількістю близько 500–700 осіб. Слід зауважити також, що до реєстру 1689 р. не було внесено полки Семена Палія та Андрія Абазина⁹, які на той час не виявляли бажання коритися новопризначеному гетьману Гришкові.

Виконуючи настанови Священної ліги, у липні 1689 р. Гришко разом із підрозділами комісара С. Друшкевича намагався відвоювати у турків стратегічно важливу фортецю Сороки на Дністрі. Цей захід спіткала невдача, що, однак, не завадило одному з італійських «летючих листків» вмістити інформацію про битву польсько-україн-

⁹ Полковник Брацлавського полку протягом 1687–1703 рр. Походження невідоме. Розпочав діяльність на Правобережній Україні разом із С. Палієм у другій половині 80-х років XVII ст. за королівськими привілеями на заселення спустошених довголітніми війнами земель. Як брацлавський полковник брав участь у походах правобережного козацтва на турецько-татарські володіння Буджак, Кази-Кермен, Очаків, Тягиню та ін. Відзначився під час походу польської армії на Молдавське князівство (1691), а також у багатьох битвах з Османами на Поділлі. Частина козаків з полку А. Абазина упродовж 1694–1695 рр. входила до компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького, що їх фінансував уряд Речі Посполитої. Один із керівників національно-визвольного повстання 1702–1704 рр. проти польської влади на Правобережній Україні, яке сучасники називали «другою Хмельниччиною». Наприкінці жовтня 1702 р. його полки разом із підрозділами С. Самуся оволоділи Немировом. У лютому 1703 р. під час бою під Ладижином важко поранений А. Абазин потрапив у полон. За наказом командувача польських військ А. Синявського підданий тортурам і посаджений на палю у м. Шаргороді.

ських військ з турками і татарами в Молдавії. Повернувшись до Немирова, який традиційно був гетьманською резиденцією від часів Ю. Хмельницького, Гришко спішно почав укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, згідно з повідомленнями розвідників, йому загрожував напад татарського війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня наказав С. Друшкевичу і С. Яблоновському допомагати козакам Гришка в обороні міста. Водночас король переживав за боєздатність козацьких полків, яка вочевидь була не найкращою, з огляду на стан дисципліни серед старшини. Окремі полковники, зважаючи на звичаєве право, не бажали коритися нелегітимному (оскільки Гришка не було обрано козацькою радою) гетьману. Однак правобережний гетьман впорався з обороною Немирова й розгромив численну татарську орду під мурами міста, а також поблизу Іванкова. Як доказ своїх перемог він відіслав до королівської резиденції кількох полонених татар.

Крім того, правобережні козаки здійснювали набіги до Північного Причорномор'я, у зв'язку з чим Ян III Собеський неодноразово хвалив уміле керівництво наказного гетьмана: «Відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції». У жовтні 1690 р. козаки Гришка знову відзначилися у боях з татарами і турками й прислали королеві «язика татарського, під Очаковим узятого». Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що упродовж осені—зими 1690 р. Гришко ще кілька разів прислав важливих полонених до Варшави.

З настанням прикінцевого десятиліття буремного XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної і Правобережної України, а також Запорозької Січі й Слобожанщини проти татар і ногайців. Адже Кримське ханство й Буджацька орда не тільки здійснювали постійні напади на українські землі, а й допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку лівобережного гетьман-

Бій запорожців з татарами. Художник С. Васильківський. 1892 р.

ства в битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того самого року гетьман Іван Мазепа наказав компанійському полковнику Іллі Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня 1690 р., узяли участь майже 4 тисячі компанійців і сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а з боку Правобережжя — тисячний підрозділ С. Палія. Крім того, у липні того-таки року об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського атакували Очаків. Водночас козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгорода й Килії.

Основним методом боротьби з турками й татарами у цей час, згідно зі спостереженнями сучасного історика О. Сокирка, стали рейди, під час яких по фортецях, опорних пунктах і місцях зосере-

дження противника козаки завдавали блискавичні удари. Такі воєнні дії проти Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й головним чином організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи у Батурині.

На початку 1691 р. на допомогу Гришку прибуло близько 700 запорожців на чолі з Яремою Гладким, якого відразу ж було призначено полковником. Цей рік відзначився також участю козаків Правобережної України у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. Для операції вдалося набрати 2300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 — А. Абазина, 700 кіннотників і 250 піхотинців В. Іскрицького та 150 піхотинців Я. Гладкого). На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з королем Яном III Собеським і його сином Якубом узгодили план-максимум — зайняти всю Молдавію й Волощину та план-мінімум — оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінює цей похід польсько-литовської армії, стверджуючи, що від часу участі в невдалих битвах під Жовтими Водами і Корсунем вона не зазнавала таких важких поразок.

Армія Речі Посполитої у вересні 1691 р. все ж таки завоювала молдавські міста Сучаву¹⁰ та Нямц. Поруч із цим чи не єдиною успішною операцією у межах походу стало оволодіння поляками й українцями турецькою фортецею Сороки. У ній залишили гарнізон, який складався з двох відділів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом призначеного комендантом Ернеста-Оттона Раппе. Після відходу основних сил вони успішно відбивали майже щоденні ворожі напади. Разом із польськими піхотинцями 5 козацьких сотень тривалий час обороняли Сороки. Це забезпечило можливість уряду Речі Посполитої збудувати на «турецькому» березі Дністра фортецю

¹⁰ Король Ян III Собеський особисто привіз зі Сучавського православного монастиря до Жовкви мощі св. Івана Сучавського. Вони зберігалися упродовж 1691–1783 рр. у місцевому монастирі Св. Василя Великого. У 1783 р. мощі св. Івана Сучавського представники молдавського духовництва обміняли на мощі св. Партенія, які зберігаються у Жовкві на Львівщині й досі. Також слід зауважити, що Сучава певний час була столицею Молдавського князівства.

Польський король Ян III Собеський. Художник І. Щирський. Кінець XVII ст.

під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд із відвоєваними фортецями унеможлиблювала ефективний доступ турків і татар до Кам'янця-Подільського. Але цей похід до Молдавського князівства, так само як і попередні виправи 1685 і 1686 рр., закінчився крахом королівських планів відвоювання цієї держави в Османській імперії. Однією з найголовніших причин цього була мала ефективність війська Речі Посполитої, яке не було регулярним, а отже, на той час почало відставати у своєму розвитку від європейських армій. Разом із тим анахронізмом виглядали знамениті «крилаті» гусари, які постійно програвали у боях з рухливою татарською кіннотою. У свою чергу, польські піхотинці не були навчені брати штурмом потужно укріплені турецькі фортеці. Слабкою серед вояків Речі Посполитої була й дисципліна, що, до речі, також стосувалося і козацьких підрозділів.

З огляду на військові інтереси Священної ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувалося організувати третій напад на Крим, майже 3-тисячний загін українського козацтва з обох берегів Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправка правобережного й лівобережного козацтва до Очакова. «Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь», — зауважив у цей час гетьман Іван Мазепа в одному зі своїх листів до Москви.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав із Фастова до Яна III Собеського: «Коли той неприятель меча святого посягнув на все християнство... До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[ил]л[остивого]; щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на послуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[ил]л[остивого],

дідизної, не відмовляюся від тієї праці до порятунку християн». Восени того ж року С. Палій разом із підрозділами Лівобережної України (до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількадедний бій з військами Білгородської орди. У зв'язку з цим на раді сенату Речі Посполитої на вимогу короля затвердили рішення про виплату козакам 120 тисяч злотих.

Детальний аналіз тексту «Щоденника військових видатків С. Яблоновського в 1693–1696 рр.» дав змогу розкрити структуру витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацьку організацію Правобережної України. Отже, за чотири роки великим коронним гетьманом було виплачено козакам 43 667 талярів. Із них: козакам наказного гетьмана Самуся — 10 061 таляр, козакам полковників С. Палія — 9107, А. Абазіна — 4120, Яреми — 3428, З. Іскри — 2685, І. Киліяна — 2261, Булукбаші — 1245, Крука — 1233, В. Іскрицького — 1128, Т. Барабаша — 900, С. Корсунця — 520, Циганчука — 497, Д. Федоровича — 260 талярів. У 1693 р. правобережним полкам виплатили 18 248 талярів, у 1694 р. — 14 223, 1695 р. — 5919, 1696 р. — 5247 талярів. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно 1/4 частину від загальної суми, витраченої на потреби польського війська, то в 1696 р. вони зменшилися в 2,5 раза і дорівнювали вже 1/10 частині виплат на коронну армію, жовнірам якої водночас заплатили 52 992 таляри. Гроші на утримання козаків С. Яблоновському видавалися зі Скарбу Речі Посполитої; надходили вони туди з Відня та Ватикану. До речі, обрання у 1691 р. ватиканського нунція у Варшаві Антоніо Пігнателлі Римським Папою Інокентієм XII переконливо засвідчило важливість польсько-українського напрямку в антитурецькій боротьбі Священної ліги.

Представники різних правобережних козацьких полків прибували до ставки для «уконтентування» своїх військ. Найчастіше приїжджав по гроші для своїх козаків наказний правобережний гетьман Самусь. Запис від 27 лютого 1693 р. стверджував, що «від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотника та черні з ними 12 з листами до короля і до мене» (коронного гетьмана. — *Т. Ч.*); привезли турка

й липка¹¹, які від нурадин-солтана їхали з листами до кам'янецького паші; мали при собі прохання від всього Війська...». Коронний гетьман видав їм 1100 талярів. Українські козаки також винагороджувалися за взятих у полон супротивників. У багатьох випадках вони прибули з важливими «язиками». Близько 40 полонених «турків, татар, сербів, волохів та липків» були оцінені польською стороною в 4792 таляри. Наприклад, козаки А. Абазіна, які 13 квітня привели двох полонених татар, отримали за них по 60 талярів. Коли ж від полковника Захара Іскри «козаки привели волоха, якого Стецько (Стецик Ягорлицький. — Т. Ч.) посилав з листами до нурадин-солтана», то отримали за нього 235 талярів. Іншого разу козаки полковника Яреми, які розбили турків під Очаковом, отримали за двох волохів ханського гетьмана Стецька Ягорлицького тільки 160 талярів.

Улітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича й правобережне козацтво¹² під керівництвом С. Палія вже вкотре штурмували Очаків і захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де, за свідченнями Самійла Величка, «села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...»

¹¹ Липками називали, головним чином, тих татар, які з кінця XIV ст. мешкали окремими селами на території Великого князівства Литовського і Корони Польської й служили польсько-литовським королям. Можливо, що у конкретному випадку «липок»-татарин перейшов на бік кримського хана.

¹² Текст козацького реєстру (компуту) 1694 р. свідчив про те, що на службі Речі Посполитій перебувало 2000 козаків з Правобережної України. До них належали підрозділи наказного гетьмана Самуся — 500 кіннотників, С. Палія — 300, А. Абазіна — 200, а також 100 козаків під керівництвом регіментаря Вільги. Піших козаків очолювали Циганчук — 200, Ярема — 200, Іскра — 200, Барабаш — 150, Крук — 150 осіб. Цей список, на відміну від реєстру 1689 р., не подає детального складу старшини, а також не фіксує кількості козацької «черні» у полках. Реєстр правобережного козацтва знову було укладено в 1695 р. До нього вписалися кіннотники наказного гетьмана Самуся, який мав 600 козаків, В. Іскрицького — 100, А. Абазіна — 100, С. Палія — 300. Піхотинців очолювали полковники З. Іскра — 200, Ярема — 200, Барабаш — 150, Тишко — 200 та Крук — 200 осіб.

Довбиш компанійського полку Г. Пашковського. Художник О. Сокирко. 2006 р.

Восени 1694 р. козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці Іллі Новицького разом із правобережцями й запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись із Буджака до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених «язиків». Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат і 200 полонених. Як стверджує історик Віктор Заруба, цей напад було здійснено, аби відволікти татар від допомоги туркам в Угорщині.

Сенатська комісія Речі Посполитої у квітні 1695 р. ухвалила рішення: «козакам вилічити зараз суму 27 тисяч 888 злотих і дати на сукно». 10 жовтня до реєстру було внесено 2050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся — 500, полковників С. Палія — 300, А. Абазина — 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) — 200, З. Іскри — 300, Яреми (Гладкого?) — 170, Барабаша — 120, Данила (Федоровича?) — 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта, — 60, а також козаків, які тимчасово перебували під владою коронного підстоля Ю. Любомирського, — 200 осіб. Слід підкреслити, що складені у ці роки переписи козаків не охоплювали всієї їх кількості. Так, за реєстровими списками 1694–1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм командуванням близько 2–3 тисяч осіб. Певна річ, справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою.

Упродовж 1695–1696 рр. Московська держава й Лівобережна Гетьманщина здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османській імперії та Кримського ханства виходів до Чорного й Азовського морів. Уже під час проведення першого

Облога Азова українсько-московськими військами. Гравюра А. Шхонебека. 1696 р.

Азовського походу, який так і не завершився взяттям Азова, російсько-українські війська завоювали чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра — Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустріт-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ, Тавань), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Улітку 1695 р. за наказом І. Мазепи було здійснено один із найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом 1740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українці знищили 3 ворожих кораблі й захопили кілька десятків полонених.

Улітку 1696 р. майже 15 000 козаків із Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компанії й сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба взяли участь у другому

й переможному московсько-українському поході на Азов. У цій справі також брав участь і «перший бомбардир» московської армії — цар і майбутній імператор Петро Олексійович. Українські козаки відзначилися під час місячної облоги (17 червня—18 липня 1696 р.) цієї потужної турецької фортеці. Тоді вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 особи. 19 липня 1696 р. гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії й Кримському ханстві, а також велике піднесення у країн-учасниць Священної ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Триумфальною аркою¹³ начебто мав символізувати наступність подвигів античних імператорів, а отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії. Натомість на честь перемоги над Османами під Азовом у Чернігові на честь полковника Я. Лизогуба й чернігівських козаків (які були основною ударною силою під час взяття турецької фортеці) звели величну церкву Св. Катерини.

¹³ Автором дерев'яної Триумфальної арки барокового стилю, яку було споруджено у Москві на честь перемоги в Азовському поході 1696 р., став український архітектор Іван Зарудний. Перед тим він жив у Києві, навчався у Києво-Могилянській академії й університетах Італії. Наприкінці 80-х років XVII ст. перебував на службі в канцелярії гетьмана І. Мазепи в Батурині. У грудні 1690 р. прибув до Москви. Триумфальна арка стала його першим архітектурним твором у російській столиці. У 1704—1707 рр. за його проектом зводиться церква архангела Гавриїла (знаменита «Меншикова вежа») у Москві, що на той час була найвищою спорудою у Московській державі. На запрошення С. Яворського він бере участь у будівництві Спаського собору Заиконоспаського монастиря, де розміщувалася Слов'яно-греко-латинська академія. З 1707 р. І. Зарудний очолює т. зв. Ізуграфську палату при Синоді, а через деякий час — спеціальний відділ Збройної палати, де проектували й виготовляли іконостаси для усіх церков Російської імперії. Особисто розробив 7 проектів іконостасів. Донині зберігся виготовлений ним іконостас у церкві Преображенської фортеці в Санкт-Петербурзі. Також за архітектурними проектами українця зведено Московський госпіталь (1706), церкву Івана Воїна (1709) і будинок Синоду в Санкт-Петербурзі (1722). Для Петропавлівського собору ним було виконано креслення дерев'яного шпилья. Деякий час був «головним над житлами» у Москві. Можливо, що він також є автором проектів будівництва Свято-Миколаївського і Богоявленського соборів у Києві.

Морський прапор Війська Запорозького. XVII ст.

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра І, який вислав козацькі полки на ті шляхи, що ними «бусурманські війська ходили на німецьку війну», тобто до Австрії й Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського полку на чолі з Ф. Шепелем і Миргородського полку під керівництвом І. Мировича разом із охотницькими підрозділами лівобережного гетьманства на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, було довірено командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих і майже 1000 малих морських човнів. Упродовж 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т. зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками

за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра. Останньою спробою завоювати Очаків став похід військ гетьмана І. Мазепи та Московського воєводи Я. Долгорукова у травні—серпні 1698 р.

Незважаючи на те, що 1696 р. помер «віденський богатир» Ян III Собеський, війну Речі Посполитої як члена європейської Священної ліги з Османською імперією провадив його наступник — новий король Август II Саксонський. Український поет Д. Братковський так оцінював військову діяльність чергового польського короля:

*Він з рук поганських, що вже пропала,
Забрав Європу в тяжкому запалі.*

21 травня 1698 р. король Август II Саксонський особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого «язика». У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що «людей, прибулих з ним (полоненим татариним. — Т. Ч.), уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили». Із козаками, які привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4000 злотих і особистий дарунок для фастівського полковника. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. «І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без зарплати виправдати на кампанію», — писав С. Яблонівський до короля. Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа, Август II Саксонський повідомляв наказному гетьману правобережного козацтва Самусю: «Уконтенування Війську Запорозькому вже обмислене і відправлене через каштеляна Краківського». Окремо король звертався до С. Палія: «...консистенцію, що належить для твоїх молодців, буде надано».

8 лютого 1700 р. московський цар Петро I вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден Св. Андрія за доблесну участь багатотисячних козацьких полків у російсько-турецькій війні 1686—1699 рр. Від імені європейських країн,

що входили до Священної ліги, польський король Август II Саксонський у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турків і татар орденом Білого Орла, а австрійський імператор Йосип I Габсбург надав лівобережному гетьману, в т. ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. — Т. Ч.) імперії». Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців у війну християнських країн з Османською імперією. «Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія», — писав з цього приводу сам І. Мазепа.

11 вересня 1697 р. поблизу місцевості Зента на р. Тиса австрійці на чолі з принцом Євгеном Савойським завдали відчутної поразки 60-тисячному війську Османської імперії¹⁴. Турки втратили вбитими і пораненими більшу частину своєї армії, а сам султан Мустафа II, який її очолював, ледве уник полону. Саме тому Стамбул став схилитися до миру, так само й Відню необхідно було примирення з турками, адже австрійські Габсбурги хотіли продовжувати війну з Францією за іспанський трон. Виснажена довголітньою боротьбою з Османами Річ Посполита також була не проти розпочати переговірний процес з Високою Портою. З огляду на це міжнародна ситуація в Центральній та Східній Європі докорінно змінювалася.

У жовтні 1698 р. в полі неподалік сербського містечка Карловичі (*Sremski Karlovci*) за 60 км на північний захід від Белграда зібралися представники держав, які входили до Священної ліги — Австрійської імперії, Речі Посполитої, Венеціанської республіки та Московського царства. Протилежну сторону на цьому дипломатичному з'їзді представляла Османська імперія. Їй довелося витримати тиск

¹⁴ Отримавши звістку про перемогу австрійців над турками під Зентою, гетьман І. Мазепа відписав 25 жовтня 1697 р. Петру I, що Габсбурги мали б дякувати царю, що за його указом українські та московські війська успішно діяли проти Османів у Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї й таким чином роз'єднали сили противника.

не лише з боку противників у довголітній війні, але й від членів організованого перед тим у Європі т. зв. Великого союзу (Аугсбурзької ліги) — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбурга (за участю Відня). До неї в 1697 р. приєдналася Франція, а отже, Австрійська імперія могла припинити військові дії проти Бурбонів й кинути основні сили на боротьбу з Портою.

На Карловицькому «конгресі народів» 1698–1699 рр. від імені австрійського імператора виступали дипломати Вольфанг Етінген-Валерштейн і Леопольд фон Шлик, польського короля — Станіслав Малаховський, венеціанського дожа — Карло Руцині і Джованні-Батіста Ніколозі, московського царя — Прокофій Возніцин. Султан відіслав на переговори Мегмеда Рамі, а також грека Олександра Маврокордато. Посередниками з боку англійського короля й голландського парламенту виступали Якоб Кольєр та Уільям Паджет. Промовистим з огляду на зростаючі міжнародні амбіції Москви став політичний конфлікт під час відкриття дипломатичного конгресу, коли П. Возніцин почав сваритися з польським послом щодо того, що московський цар «вищий» за польського короля, а отже, царський дипломат мав займати друге місце за столом переговорів після представників австрійського імператора.

Кожен із членів Священної ліги проводив переговори з турками не спільно, а окремо, тобто кожна з держав-учасниць мала укласти з Османами окремий договір. Якщо Річ Посполита домагалася у Карловичах від Османів передачі їй Правобережної України, Молдавії, Волощини і навіть Буджака, то Московська держава прагнула закріпити за собою Азов, Керч та Нижнє Подніпров'я. Дипломатичний принцип *uti possidetis, ita possidete* («як володієте, так володійте»), запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Річ Посполиту, адже Поділля й південно-східні землі Київщини перебували в руках Високої Порти. Натомість польська делегація вимагала хоча б повернення до кордонів, які існували між Польсько-Литовською державою й Османською імперією в довоєнний період, тобто до 1672 р. Після напружених

72 днів переговорів було ухвалено компромісні рішення, які начебто влаштовували усі «високі сторони»¹⁵. Однак інтереси Українського гетьманату (як Правобережжя, так і Лівобережжя) не було враховано ані Варшавою, ані Москвою. Стамбул хоча й погодився скасувати посаду українського козацького гетьмана, який «у Волоській землі резидував», однак не зробив цього й лише переніс гетьманську резиденцію Хансько-Придністровської України з Ягорлика до Дубоссар.

У зв'язку з припиненням християнсько-мусульманського військового протистояння політика королівського уряду Польсько-Литовської держави щодо українського козацтва докорінно змінилася. Ще варшавський сейм 1697 р. ухвалив постанову про звільнення козаків «від зимового постою в добрах земських» на Правобережній Україні, а через кілька років сейм 1699 р. узагалі заборонив утримання «козацької міліції». Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, козацька старшина зібралася на раду у Фастові, внаслідок чого 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського відіслали листа за підписом «Семена Палія, полковника Війська В[ашої] К[оролівської] М[илості] Запорозького, сотників, отаманів і черні». У ньому, зокрема, говорилося: «Аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора¹⁶ В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Поспо-

¹⁵ Османська імперія все ж таки погодилася віддати королю всю територію Правобережної України. У третій статті Карловицького польсько-турецького договору, який підписали 16 січня 1699 р., зазначалося, що Висока Порта зрікається права на територію «Поділля і України», а також віддає Речі Посполитій землі на північ від Дністра. Згідно з австрійсько-турецьким договором від 16 січня 1699 р., Відень отримував Угорщину й Трансильванію, а також велику частину Славонії. Тоді ж Венеціанська республіка домовилася про закріплення за нею Мореї й острова Санта-Мауру у Середземному морі. Московська держава 14 січня 1699 р. у Карловичах підписала з Османами лише дворічне перемир'я, яке 3 липня 1700 р. завершилося окремою т. зв. Константинопольською угодою між Стамбулом і Москвою. Її положення закріплювали Азов за царем, однак повертали султанові завойовані за допомогою Лівобережної Гетьманщини нижньодніпровські фортеці. Карловицькі угоди 1699 р. завершили війну країн Священної ліги з Османською імперією.

¹⁶ З лат. *antecessor* – попередник. Тут: Ян III Собеський, який був попередником Августа II Саксонського на королівському троні Речі Посполитої.

Польський король Август II. З гравюри XVIII ст.

литої під час початої з неприятелем меча Святого (Османською імперією. — Т. Ч.) війни затягнені і утверджені листом Й[ого] К[оролівської] М[илості] великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно й вірно в усіляких битвах із неприятелем здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи при достоїнствах В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо».

Однак апелювання старшини до своїх нещодавніх військових заслуг не вберегло правобережне козацтво від розпуску. Варшавський уряд вже не зважав на дієву участь козаків у Віденській битві 1683 р., поході до Угорщини і Словаччини, періодичних облогам Кам'янець-Подільського, вибитті турків з багатьох фортець Східного Поділля, військових операціях у Молдові та Буджаку. На думку Польщі, з укладенням у 1699 р. Карловицького миру з султаном, за яким під владу короля поверталися втрачені землі Правобережної України, зникала й мусульманська загроза, а отже, відпадала необхідність в утриманні найманого козацького війська.

У зв'язку з підписанням перемир'я з Туреччиною війну проти Османської імперії та Кримського ханства припинила й Московська Держава, а отже, й підпорядковане цареві лівобережне гетьманство. Перебуваючи у васальній залежності від московських царів, упродовж 80–90-х років XVII ст. Батурин і далі надавав необхідні консультації своєму сюзеренові щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, зокрема й щодо російсько-турецьких переговорів, які завершилися укладенням Бахчисарайського миру 1681 р. між Стамбулом і Москвою. Звичайно, що найбільше І. Самойловича, як і його попередників, турбувало питання об'єднання українських земель. Разом із тим намагання батуринського уряду здійснювати власну зовнішню політику та воєнні дії щодо прилучення Правобережжя розходилися з міжнародними планами Варшави і Москви, які були одними з активних членів антитурецької Священної ліги у цьому регіоні Європи. Та незважаючи на це, 50-тисячне козацьке військо лівобережної частини Українського гетьманату взяло активну

Дзвін «Казі-Кермен», відлитий з трофейних турецьких гармат.
Кінець XVII ст. Полтавський краєзнавчий музей

Євангеліє в оправі. Вклад І. Мазели до Домницького монастиря.
Друга половина XVII ст.

участь у російсько-турецькій війні 1686–1699 рр., яка відіграла відведену їй роль у воєнних діях країн Священної ліги проти Османської імперії та її васалів.

Підбиваючи підсумки участі козацької України (як Правобережної, так і Лівобережної) у війні *Respublika Christiana* з *Pax Orient*, слід зазначити, що в 1680–1690-ті роки керівники правобережного Війська Запорозького С. Куницький, А. Могила, С. Палій, Гришко, Самусь, а також лівобережні гетьманські уряди І. Самойловича й особливо І. Мазепи залучили до війни з турками й татарами усі можливі матеріальні й людські ресурси розділеної міждержавними договорами країни. Особливо слід наголосити на вагомій участі багатотисячного українського війська в походах на Кримське ханство у 1687 р. та 1689 р., взятті Азова в 1696 р., а також нижньодніпровських турецьких фортець Кази-Кермен, Мустріт-Кермен, Іслам-Кермен, Мубарек-Кермен протягом 1695–1698 рр. Українці неодноразово штурмували й інші опорні пункти Високої Порти у пониззі Дніпра та Бугу, на Дністрі, а також Північному Причорномор'ї та Молдавії.

Узгоджені воєнні дії українських козацьких полків з Лівобережжя, Правобережжя, а також Запорозжя (в окремих випадках і Слобідської України) проводилися на виконання військових планів держав Священної ліги, які після Віденської битви 1683 р. і далі вели запеклу війну з Османською імперією та її васалами у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Разом із тим дипломатичний і воєнний історичний конфлікт між європейською християнською коаліцією й мусульманським табором сприяв розділу унітарної за часів правління Богдана Хмельницького Козацької держави між Варшавою, Москвою, Стамбулом і Бахчисараєм та заважав повноцінному утвердженню об'єднаного Українського гетьманату за доби правління Івана Мазепи.

СЕРЕДИНА ШЛЯХУ

Козацькі провідники І. Мазепа, С. Палій, С. Самусь у колі європейських монархів

Військово-політична діяльність українських гетьманів і поступова колонізація ними правобережних земель у першій половині 80-х років XVII ст. зрештою принесли результати. За визначенням багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, тут відбувався неухильний процес відродження політичних структур Українського гетьманату. Розкриваючи діяльність фастівського (білоцерківського) полковника Семена Палія та його прибічників, науковці головним чином акцентували увагу на взаємовідносинах правобережної старшини з урядом Івана Мазепи й московськими царями. Проте об'єктивне прагнення керівників правобережного козацького уряду до об'єднання із Задніпров'ям не могло здійснюватися лише через стосунки з лівобережним гетьманом та їхніми протекторами. Політичне становище правобережних земель колись єдиного Гетьманату змушувало провідників козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме польський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Заходи старшини, що мали на меті відновлення зруйнованого краю й захист його від турецько-татарських нападів, підтримував

королівський уряд Яна III Собеського. Саме він видав С. Палію, С. Івановичу (Самусю), А. Абазину, Г. Івановичу (Гришку), З. Іскрі, П. Апостолу-Шуровському та іншим полковникам привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права цих козацьких зверхників на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні «права й вольності Війська Запорозького» підтверджувалися постановою вального сейму від 16 лютого 1685 р. Уже 25 серпня того самого року С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, у якому сповіщав усіх, хто проїжджав територію Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь «нової-старої» козацької адміністрації. 10 вересня 1685 р. датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена — короля Яна III Собеського.

Дружина полковника С. Палія з дітьми. Початок XVIII ст.

Слід зауважити, що від часу обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи Палій розпочав активне листування з ним. Вочевидь, перший такий лист було відправлено правобережним полковником з Фастова до Батурина в лютому 1688 р. У ньому подавалася інформація про пересування Кримської й Буджацької орд. Як про перший, так і про всі наступні листи Палія гетьман Мазепа повідомляв (а більшість з них пересилав) до Москви.

У тому ж році С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент і зверхність російського монарха. «Писав до мене зі сторони Королівської Величності охотницький полковник

Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому, прийняв під свій регімент, у богохраниму державу Його Царської Пресвітлої Величності, який його лист Палія посилаю...» — повідомляв І. Мазепа російському князю О. Голіцину. Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою Вічний мир 1686 р., ініціативу фастівського полковника не було підтримано. Мабуть, з огляду на це влітку 1689 р. відновлюється листування між С. Палієм та королем Яном III Собеським, у якому козацький полковник наголошує на тому, що він є підданим Речі Посполитої. У листі від 24 серпня 1688 р. він дякував королеві за надання йому привілею на с. Романівку і просив прийняти у Варшаві його посланців.

А вже 16 квітня 1689 р. фастівський полковник звертається до російського воєводи в Києві князя М. Ромодановського: «Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям...» Через кілька днів С. Палій повідомляв лівобережному гетьману про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів... прийнятий був». Одержавши відмову, причиною якої було небажання царського уряду порушувати російсько-польські домовленості, правобережний полковник знову вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своїй відданості. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: «Впавши до ніг В. К. М. (Вашої Королівської Милості. — Т. Ч.) пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...» Крім того, козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від «гніву» великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом із полком П. Апостола-Щуровського не давав розміщуватися козакам Палія на «консистенціях», які раніше було визначено їм королівським урядом. Наприкінці листа полковник прохав Яна III Собеського надіслати додаткову плату для його війська, бо двох тисяч злотих, які надійшли перед тим із Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти й духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Зокрема, в інструкції послан від Київського воеводства до короля зазначалося, що «на Поліссі київським Палій підданих наших у своїх обертає і так вже кілька років». Щоб уникнути конфлікту з королем, козацький полковник запевняв польського володаря, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать». Одержавши про це звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили «ущербу в орендах». Однак, незважаючи на це, фастівський полковник і далі провадив політику витіснення польської шляхти з Правобережжя.

З огляду на невиконання Палієм наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Друшкевича й наказного козацького гетьмана Гришка, його разом із декількома сотниками у вересні 1689 р. було заарештовано польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку — до квітня 1690 р. — і були випущені звідти за особистим наказом Яна III Собеського. Очевидно, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо прагнення правобережного козацтва перейти на бік російського монарха. Але, щоб утримати незадоволеного Палія під своєю владою, відразу ж після його звільнення король наказував повернути полковнику Фастів.

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С. Палій вирішив стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Щуровського. «Такого великого утиснення війська нашого від Апостола не могли витримати», — виправдовувався він перед королівським комісаром С. Друшкевичем. Водночас Палій запевняв польського урядовця, що не має наміру шукати собі з військом «іншого пана», хоча раніше неодноразово звертався до І. Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву й зверхність царя.

Київ у другій половині XVII ст. За малюнком А. Ван Вестерфельда

У червні 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація від короля Речі Посполитої на чолі з київським стольником Криштофом Ласкою. Очевидно, польські урядовці все ж таки зуміли переконати Яна III Собеського в тому, що Палій вирішив змінити протекцію. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглистю й визнати зверхність одного з монархів — короля чи царя. У супроводжувальному документі, наданому королем К. Ласці, зазначалося, що «якщо (Палій. — Т. Ч.) залишається на нашому боці, уродзним нашим і підданам іншим монархам чинить прислугу і від них більшу прихильність ніж від короля [отримує], через що краще б не було нічого такого, що залишало в єдності з царями проти поган... По-рицарськи його кохаю і два способи йому подаю, щоб один із них собі обрав — пішов або на сторону Московську, або панств Й. К. М. (Його Королівської Милості. — Т. Ч.) швидше прийняв...; щоб з Києва вивіз двори, щоб язиків більшу частину не відсилав (до Москви. — Т. Ч.), з тамтешніми людьми (тобто з лівобережними полками. — Т. Ч.) в походи не ходив...» Однак уся наступна діяльність козацького володаря частини України засвідчувала, що він так і не дослухався до попереджень польського короля й далі застосовував тактику лавірування між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання України.

Після надання допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу «ханського» гетьмана Петра Іваненка (лютий, 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кази-Кермен С. Палій намагався повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку. Одночасно він знову вдався до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня 1693 р. Палій повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, і виправдовував ці свої дії існуванням «спільної й нерозривної Монаршої Ліги» проти турків. Водночас він прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження вірності королеві знову вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «Щоб не був випущений із ласки і опіки монаршої, з полком моїм найпокірніше прошу», — писав Палій наприкінці листа. Разом із тим його одночасні наполягання бути прийнятим під царську опіку теж не залишалися без уваги — наприкінці 1693 р. у Москві й Батурині розроблявся план таємного підданства фастівського полковника Російській Короні.

На початку 1694 р. відновився наступ польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій відрядив до короля своїх представників з проханням пояснити, чому коронний гетьман здійснив на нього напад. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити воєнні дії проти правобережних козаків, оскільки відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «Змушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоби війська більше польські на мене не наступали». У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С. Палія. Можливо, у 1694 р. полковник все ж таки таємно визнав протекцію царя. Опосередкованим свідченням цьому є наведені літописцем С. Величком такі слова гетьмана І. Мазепи до Петра I: «Під час того перебування його (С. Палія. — Т. Ч.) у мене в Батурині

Руїни Батуринської фортеці доби Мазепи.
Художник Т. Шевченко (?). Перша половина XIX ст.

заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, Великим Государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушимо свою вірність і до мене гетьмана був у неодмінному доброхитті... Він учинив обіцянку, як і раніше, що воістину служитиме вам, Великим Государям».

Восени того самого року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень і відправив до польського короля й коронного гетьмана декілька взятих у полон «язиків», яких супроводжували козаки. Про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол К. Іса-

рович: «Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. (Вашої Королівської Милості. — *Т. Ч.*) були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі, і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх Гетьман Коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то й тієї ж години він послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію».

Разом із коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воювали проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченнями очевидців, говорив, що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля. — *Т. Ч.*), повернеться назад». Коли наприкінці 1695 р. одного з сотників С. Палія польська шляхта намагалася витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: «Зараз усе Полісся видано на військо козацьке». «Козаки узурпують собі при консистенціях *inraty* з добр як земських, так і королівських...» — скаржилася у 1696 р. брацлавська шляхта. Саме в цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України.

С. Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й із іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. Із 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи Казимира Сапеги, був «акцентований» представник фастівського полковника. Тісні контакти в козацького керівника були також і з мінським воєводою К. Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то «був прийнятий і трактований мило». Особливі взаємини склалися у Палія також з коронним підстолеєм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого досить часто брали участь у спільних українсько-польських операціях проти татар. Козацький полковник листувався з белзьким воєводою А. Синявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким і магнатом Ф. Замойським. «Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних», — так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег із С. Палієм. Листуючись із представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник намагався аналізувати

внутрішньополітичну ситуацію, яка складалася в цій країні, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вплинути на ставлення північних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського й період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен із яких схилився до різних кандидатур на трон. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польську корону. Однак невдовзі після обрання Августа II Саксонського український полковник визнав його владу, хоча спочатку його стосунки з новим королем були напруженими. У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: «Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні». Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неурою до найвищої влади Польщі, у травні того самого року відрядив до Варшави татарських полонених, а в листопаді — «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. У відповідь Август II Саксонський надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом. Не забував правобережний полковник і про налагодження взаємин із великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував дії своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. С. Палій засвідчував, що готовий «велику чинити В. М. (Вашій Милості. — Т. Ч.) прислугу». Тим самим він намагався уникати можливих військових заходів польського урядовця.

Але вже наступного року ситуація в польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Варшавський сейм 1699 р. ухвалив постанову про заборону утримання «козацької міліції» — саме так іменували українські козацькі полки польські політики. 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського було відіслано вже згаданого листа за підписом «Семена Палія, полковника Війська В. К. М. (Вашої Королівської Милості. — Т. Ч.) Запорозького, сотників, отаманів і черні», в якому козацтво, зокрема, скаржилося на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель.

Королівський замок у Варшаві. Сучасні фото

Для контролю за виконанням висунутих вимог до королівської резиденції вирушило українське посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення «демобілізованого» козацтва визначеними коронним урядом землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такою постановою польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати наказ сейму про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: «...Палій то на цю (царську. — *Т. Ч.*), то на ту (королівську. — *Т. Ч.*) сторону схилиється і не може нічого твердо і міцно у себе постановити».

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана про політичну й військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. Палій домовився з коронним гетьманом Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі втратили ефективність. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепа про приєднання їхніх полків до лівобережного гетьманства, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, задоволено не було. Разом із тим, з огляду на польсько-російський мир, С. Палію вдалося за короткий час відродити на Правобережжі більшість державних інститутів Українського гетьманату.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розмір території, яку займала «Палієва держава» в другій половині 80-х років XVII ст. — на початку XVIII ст., не був сталим. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків. Новоутворений Фастівський

полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій, зниклих у середині 1670-х років Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та правобережної частини Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, територія якого частково охоплювала південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада поширювалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті роки XVII ст., їй підлягали й окремі сотні колишніх Уманського, Вінницького й Могилівського полків. На Південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив діяльність Корсунський полк, який отримав частину теренів зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х років починає відновлюватися традиційний західний кордон Гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував владу» на території по р. Случ, зауважувалося ще на сеймі Речі Посполитої у 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів польського сейму 1692 р: «Привласнює (Палій. — Т. Ч.) собі... аж по Случ». У тому ж році королівський комісар С. Друшкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським. Неодноразово скаржився на політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони, коронний гетьман і воєвода Руського воєводства С. Яблонівський. Восени 1692 р. козацькі сотні були в містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа українського державного устрою проходила по лінії Демидів—Литвинівка—Бородянка—Радомишль—Коростишів. У 1693 р. наказним гетьманом на Правобережжі стає Самійло Іванович (Самусь).

Північний кордон правобережного гетьманства в цей період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті

Український гетьман Іван Мазепа.
Художник С. Васильківський. Кінець ХІХ ст.

Шведський король Карл XII.
Невідомий художник. XVIII ст.

Московський цар Петро I.
Невідомий художник. XVIII ст.

Мазепа на переправі через Дніпро. Художник К. Устиянович. 1875 р.

Герби гетьмана І. Мазепи. Невідомий художник. ХІХ ст.

Изображеніє конечного разбитія Шведской арміи, отъ Россійскаго войска после Таувиой Полтавской баталии, случившагося недалеко отъ Переволоки. Гдѣ онаѣ близкаго сопротивленія дужье свое положила, сѣзаяца въ войсѣ, предѣшшии бою, а быше. Ионы въ полѣ Грѣб. Голу.

Полтавська битва. Художник Маршен. ХVІІІ ст.

Будинок генерального суду України-Гетьманщини.
Кінець XVII – початок XVIII ст. Сучасне фото

Батуринська фортеця. Кінець XVII – початок XVIII ст.
Малюнок-реконструкція В. Коваленка, С. Дмитрієнка. 2007 р.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир,
фундований І. Мазепою. Кінець XVII ст. Сучасне фото

Спаська церква у Полтаві. 1705 р. Сучасне фото

Пам'ятник загиблим шведським воїнам від співвітчизників.
Околиця м. Полтава. 1909 р. Фото В. Недяка

Штурм Полтави. Невідомий художник. XVIII ст. Швеція

Пам'ятний хрест на честь загиблих українських козаків у Полтавській битві. Скульптор В. Батурин. 1994 р.

Монумент на честь 100-річчя
Полтавської битви. Скульптор
Ф. Щедрін. Полтава. 1811 р.

Пам'ятник жертвам батуринської
трагедії 1708 р. Скульптор
А. Гайдамака. 2005 р.

Булава І. Мазепи та П. Орлика.
Початок XVIII ст. Швеція

й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. У часи визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально зменшились і стали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацька влада поширювалася на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 р. відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили», — писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про прагнення фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на польський сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон», С. Палій розставляв там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного Гетьманату проходили поруч з володіннями Київського полку, який підпорядковувався лівобережному гетьману І. Мазепі. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стутна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької влади Правобережної України цей кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною й лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише урядом Батурина, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережного гетьманства в цей період. На південному сході вони сусідили з територією, на яку поширювалася юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р.

Палац Мазепи у Батурині на Гончарівці. Художник Ф.-В. Берхгольц, XVIII ст.

С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти й східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

Отже, на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина за мовчазної згоди І. Мазепи «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля й окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада наказного гетьмана Самуся й українських полковників не була досконалою з огляду на

тогочасне політичне становище Правобережжя і проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Вочевидь, саме тому польська шляхта присвоїла С. Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. зазначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...»

У зв'язку з цим у 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на українську державність Правобережжя, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем і його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля й Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини XVII ст. С. Палій разом із наказним гетьманом Самусем, правобережними полковниками А. Абазином та З. Іскрою публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Його Милості Пану Гетьманові Мазепі».

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно було запрошено представників інших (окрім козацького) станів українського суспільства — від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священик з Волині Іван). Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Було ухвалено таке: 1) не полишати Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) під час повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднавчу козацьку раду.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний Речі Посполитої (очевидно, не без до-

зволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як-от: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат». Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчувало джерело, «тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив». Свої жорстокі дії щодо місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воеводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) було викладено гетьманом Самусем в документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади» та низці листів до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини й правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана Українського» (саме так він був підписаний) до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. зазначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душею присягнув... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»

Заява про підданство Петру I й І. Мазепі свідчила не про що інше, як про бажання сполучити право- й лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ані російський цар, ані його підданий Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним гетьманством, з огляду на Вічний мир між Польщею й Росією. Упродовж серпня—вересня 1702 р. Палій і Самусь неодноразово писали і відсилали своїх представників до лівобережного гетьмана,

прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може її надати. Мазепа хоча й бажав об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити в інший спосіб — за допомогою міжнародних домовленостей російського царя Петра I й польського короля Августа II Саксонського.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь і полковник Палій зібрали 5-тисячне військо й вирішили самостійно атакувати Білу Церкву — 4 вересня вони вже були біля її мурів. 12 вересня 1702 р. відбувся перший штурм, який завершився невдало через нестачу в козацького війська боеприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звернувся до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Уже й козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути», — пояснював причини збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», — агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам і польському гарнізону якийсь час на роздуми. Залишивши кілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом із Палієм вирушив у напрямку Вінниччини для об'єднання з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволення від польської присутності інших подільських міст і містечок.

14 жовтня 1702 р. Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей згідно з правом нашим не маємо в Україні», а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська й частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Упродовж жовтня—листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія,

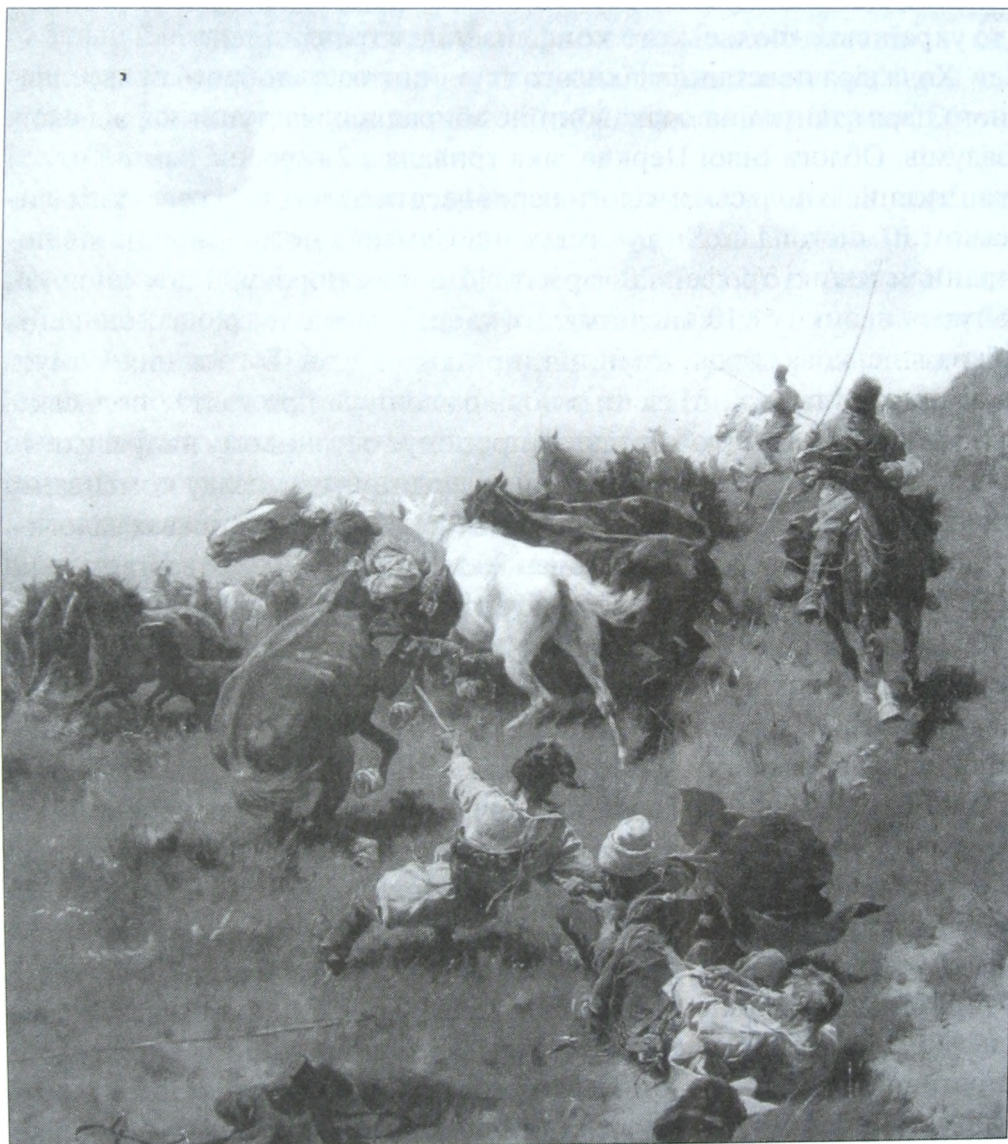
Московський цар Петро I. XVIII ст.

М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковано з двох боків: Самусеві козаки штурмували з півночі, Абазинцеві — з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. У результаті було взято Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила за невеликий проміжок часу більшу частину Правобережжя — Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині й Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівках. Окрім того, пропонував спрямувати українську войовничість проти спільного ворога — шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Саксонський обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили (?) завдані українцям «кривди». Начебто король не був ознайомлений з політикою утисків козаччини і взагалі всього українського люду в попередні роки! Саме тому Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх — Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до Самуся (якого називав «Самусь Іванов») і С. Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість свого протекторату над Правобережною Україною. На початку наступного року в листі до Августа II Саксонського цар писав: «Також що й не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі

Приборкання коня. Художник Ю. Брандт. Кінець XIX ст.

Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали». Отже, сподівання Палія та Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тисяч великих і 10 тисяч малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо. Того ж дня Самусь відсилає листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й пропонує останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті на правах залоги». У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада 1702 р. звертається по дозвіл до Петра I, але натомість не отримує від царя жодної відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Уже на початку наступного 1703 р. сюди увійшла 15-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Вона відвоювала в Самуся та Палія Бар, Хмільник, Немирів і почала підготовку до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається по військову допомогу до Мазепи, але не одержує її в повному обсязі — лівобережний правитель надіслав йому лише незначну кількість боєприпасів і грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновим. Але численніші сили противника під проводом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі осіб. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «у силі своїй став слабий». У січні—лютому 1703 р. козацький

устрій на подільських землях було повністю скасовано. Самусь разом з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом із С. Палієм вирішує боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати», — повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман і правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня 1703 р. Август II Саксонський звертається до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для того, щоб допомогти Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні. Російський цар відразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «А тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. — Т. Ч.) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелось бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним... а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали...»

Крім того, між Польщею й Росією розпочинається переговорний процес, метою якого було укладення військово-політичного союзу. Поряд із повстанням на Правобережній Україні причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. 30 серпня 1704 р. польські й російські дипломати уклали т. зв. Нарвський трактат, згідно з яким «українське замішання» й «узурпація» влади козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримує право ввести свої війська на Правобережжя.

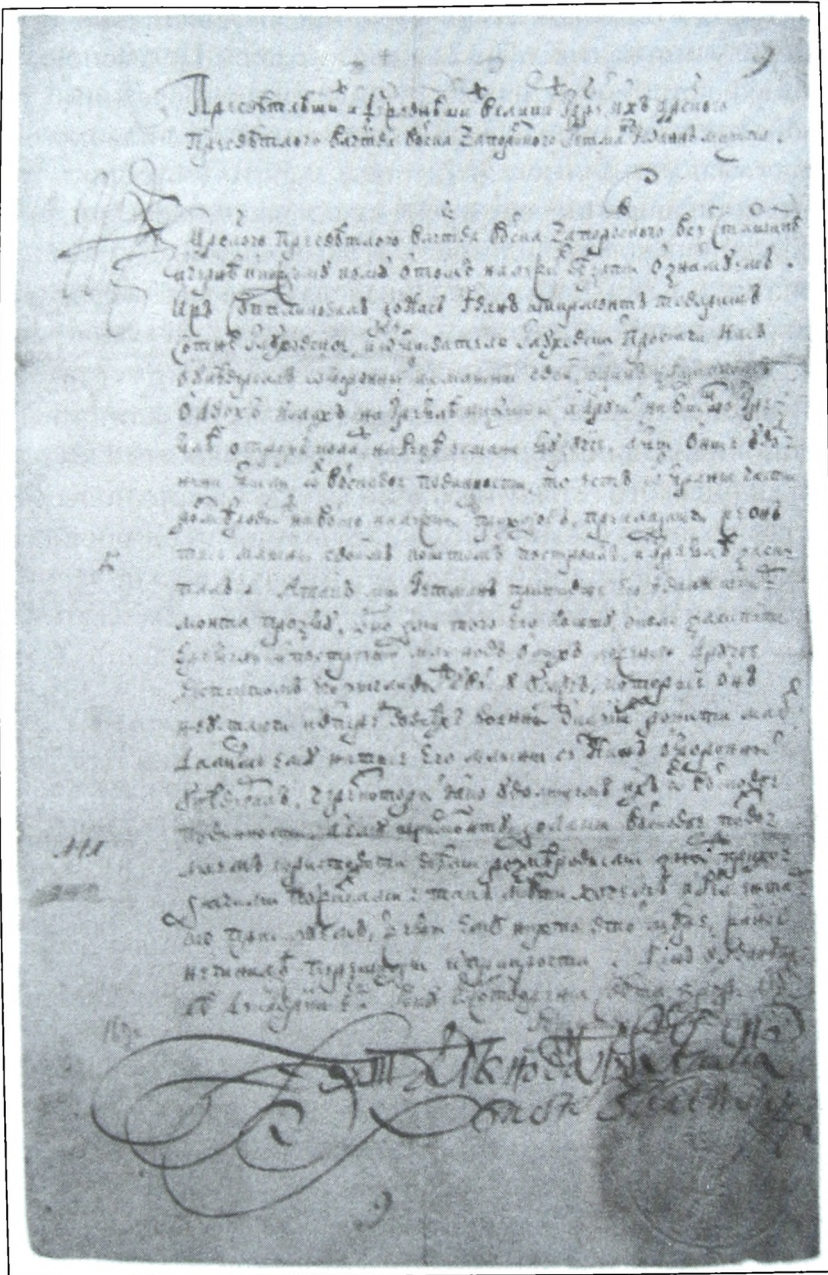

Незадовго до цього, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному гетьманові своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного володаря булави з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали, які б узаконювали їхню владу над полками Правобережжя.

Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул із наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх узяти з огляду на те, що ті було надано польським королем і їх прийняття означало б порушення умов російсько-польського Вічного миру 1686 р. Отже, Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під однією гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку зі шведською загрозою Август II Саксонський запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного гетьманства вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра» — лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Уже в 20-х числах травня Самусь разом із С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Паволочі Самусь передав тепер вже «обобічному» гетьману свої клейноди — булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Григорій Грабянка.

Гетьман І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити кілька сотень досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської

Універсал гетьмана І. Мазепи за 1690 р.

фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом царя Петра I 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши Белзького та Хелмського воєводств Речі Посполитої, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До наявних Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський полки об'єднаного Українського гетьманату.

Об'єднувач українських земель

«Вітчизна мила Україна, край тогобічний», — саме так неодноразово говорив гетьман Іван Мазепа про Правобережну Україну, де він народився. Як зазначалося вище, ця українська територія тоді перебувала під владою іноземних держав. Її було розділено міжнародними договорами між Річчю Посполитою, Московською державою й Османською імперією. Повернення «краю тогобічного» під одну гетьманську булаву стало визначальним для всього періоду правління І. Мазепи.

Незважаючи на антиукраїнське спрямування міжнародних угод, на Правобережжі й далі існувало козацтво. Під керівництвом білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія воно поступово піднялося на більш високий рівень самоорганізації і змогло відродити державні інститути, знищені тут у 70-ті роки XVII ст. Правобережні козацькі полки намагались об'єднатися з Лівобережною Україною у спільний Гетьманат. І. Мазепа мав враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царський уряд з метою позитивного вирішення цього питання. Разом із тим Москва не хотіла

порушувати умови Вічного миру 1686 р. із Польщею й погоджувалася на те, щоб польський король володів правобережними землями України.

Після неодноразових звернень С. Палія до Москви й Батурина у 1688, 1690, 1692 та 1694 рр. з проханням прилучити територію його полків до складу лівобережної частини Українського гетьманату І. Мазепа, щоб не порушувати положень Вічного миру, серед іншого пропонував Петру I поселити паліївців поблизу правобережного придніпровського містечка Трипілля, яке підпорядковувалося лівобережному гетьману. Одночасно Мазепа, продовжуючи лінію І. Самойловича, заборонив козакам з Лівобережжя й Слобожанщини переходити через Дніпро й оселятися на правобережних землях, «а упорних і в тюрму саджати, і жорстоко наказувати».

Узимку 1688 р. гетьман І. Мазепа звертався до московського царя, щоб він вплинув на польського короля у справі заборони правобережному козацькому зверхникові А. Могилі йменуватися «гетьманом

«Мазепинські палати» у Москві. Пров. Колпачний, 13. Фото В. Недяка

Війська Запорозького». Реагуючи на таке прохання українського підданого, російський уряд 7 березня 1688 р. відправив до свого представника у Речі Посполитій П. Возніцина спеціальну грамоту, у якій наказувалося вимагати від польської сторони заборонити Могилі та його наступникам титулуватися запорозькими гетьманами. При цьому нагадувалося, що, згідно з положеннями того ж Вічного миру, Польща не може мати претензій до земель, якими вона поступилася Москві, і не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди писатись, і не іменуватись, і з титулу бути виключеним».

Слід зауважити, що від початку правління І. Мазепа йменувався «гетьманом обох сторін Дніпра». Зокрема, таке його титулування знаходимо в Коломацьких статтях 1687 р., царському указі 1688 р., а також багатьох гетьманських універсалах. Від вересня 1691 р. польський посол Я. Окраса вимагав від царя: «...І. Мазепа пишеться обох сторін гетьманом; а за договорами Вічного миру, права сторона Дніпра — в Польському володінні, і гетьману так писатися не слід». Московські представники на переговорах Чаадаєв і Українцев відповідали полякам, що гетьман так «пишеться» цілком справедливо і згідно з царським указом, адже «на тій стороні Дніпра під державою Російських государів перебуває головне всієї Малоросії місто Київ з Васильковом, Стайками, Трипіллям і всім Запорожжям». Цікаво, що в липні того ж року І. Мазепа в листі до руського воеводи С. Яблоновського просив дозволу вибирати десятичний збір меду в Богуславському й Корсунському королівських старостах. Спираючись на підтримку росіян, Мазепа залишив у титулі це визначення.

21 квітня 1690 р. І. Мазепа надіслав лист до російського воеводи Л. Неплюєва, у якому повідомив його про звільнення С. Палія з польської в'язниці і прохання правобережного полковника перейти під «високу руку» московських царів. У відповідь на це звернення Москва пропонувала правобережному полковнику перейти на Запорожжя, а вже звідти на територію Лівобережної України. У травні 1690 р. Палій повторив своє прохання у черговому листі до лівобережного

Напад. Художник Ю. Брандт. Друга половина XIX ст.

гетьмана. Однак Мазепа отримав від московського уряду вказівку лише на словах обнадіювати правобережного полковника щодо його прийняття під царську протекцію, але з умовою переходу на Лівобережжя. У червні С. Палій передав до Батурина важливі відомості про постанову сейму Речі Посполитої укласти мирний договір з ханом і організувати військовий похід на лівобережні землі України. З огляду на це І. Мазепа звернувся до Москви із питанням, чи розпочинати переміщення своїх військ до українсько-польського кордону.

На початку 1692 р. Мазепа пропонує цареві прийняти під свою протекцію С. Палія й поселити його на Лівобережжі, де «учинити полковником переяславським». Вирішальну роль у цьому прагненні гетьмана відіграло бажання використати військовий досвід фахівського полковника в боротьбі проти татар. Можливо, у нього була ще одна мета — запобігти втечам лівобережних українців на Правобережжя.

Майбутньому возз'єднанню обох частин України сприяли спільні походи правобережних та лівобережних козацьких полків проти

Кримського ханства та його військ, які здійснювали постійні напади на українські землі. Однією з перших таких операцій була битва підрозділів С. Палія й Переяславського полку з татарами, яка відбулася ще у травні 1690 р. поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того ж року І. Мазепа наказав полковникові І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на Кази-Кермен. Він вислав до лівобережного полковника декілька листів, у яких виклав план походу, а правобережцю С. Палію надіслав гармату з боєприпасами. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбулася протягом 22 липня—16 серпня, брали участь компанійські й сердюцькі полки, козаки Переяславського і Лубенського полків, а з боку Правобережжя — полки С. Палія. У липні об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула І. Ломиківського атакували Очаків. Такі воєнні дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями Священної ліги й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи. Вони тривали впродовж усього останнього десятиліття XVII ст. й сприяли налагодженню тісних зв'язків між українцями з «обох сторін Дніпра».

28 липня 1692 р. в універсалі до всього населення України з приводу повстання П. Іваненка гетьман І. Мазепа, згідно з літописцем С. Величком, розкрив своє бачення «руїни» Правобережжя: «Ті названі і неназвані особи (Сірко, Сулимка, Суховій, Ханенко. — Т. Ч.), котрі бігали за владою... за їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогобічний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі приходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, а й до решти розорили». Далі лівобережний гетьман пропонував такий вихід з критичної ситуації: «Коли був би той народ у такому багатовидному множенні і в ті часи дотримувався статеchnості і відповідно до постановленого у себе порядку тримався богохранимої держави їхньої Ц. П. В. (Царської Пресвітлої Величності. — Т. Ч.)... певне, й досі б тогобічна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла».

Коли впродовж 1692–1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазепи з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя надійде негативна відповідь, намагався «заякати» Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться під протекцію кримського хана: «...Коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомогу й оборону, то щоб він, будучи в такому вогні, не вдався до допомоги з бусурманського боку». Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі й можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало спонукати російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Але така тактика гетьманської влади не давала бажаних результатів.

Хоча, як уже відзначалося, майже про всі міжнародні зв'язки повідомлялося до Малоросійського приказу в Москву, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував бажання повернути Правобережну Україну. У листі до белзького воєводи А. Синявського в 1693 р. він писав: «Волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Т. Ч.*) під свою *dyrekcyu*». Такі ж наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р.: «Кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти», — говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, долю якої за Вічним миром 1686 р. так і не було вирішено.

Підтримуючи тісні стосунки з правобережним полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Тим більше що міжнародна ситуація дозволяла здійснювати ці зв'язки не тільки за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до Священної ліги, передбачала військові походи українського козацтва проти Кримського ханства та інших васалів Османської імперії. Упродовж 90-х років XVII ст. правобережні полки разом із лівобережними українськими військами часто здійснювали походи в татарські

Вознесенський монастир, збудований на кошт І. Мазепи в Переяславі-Хмельницькому. *Малюнок початку ХХ ст.*

стеги. Це давало змогу підтримувати більш тісні контакти між Правобережжям і Лівобережжям. І. Мазепа та С. Палій провели кілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо правобережних земель. Крім того, гетьман тримав своїх представників у Фастові, виплачував гроші Палієві зі своєї скарбниці й передавав жалування за військові походи від царя, а також придбав правобережному полковнику будинок у Києві. Упродовж останнього десятиліття XVII століття між Мазепою й Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували посли з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеного міжнародними угодами Українського гетьманату.

Зважаючи на великий неврожай зернових у 1698 р., багато лівобережців переходили на Правобережну Україну. У зв'язку з цим І. Мазепа звертався до Москви з проханням провести переговори з польським королем задля того, аби дозволити лівобережному гетьману посилати на Правобережжя козацькі полки з метою повернення втікачів.

Для збору відомостей про «тамтешню поведінку» з Лівобережної України на правобережні землі відсилалися таємні агенти. Так, розвідник Мазепи С. Андрющенко йшов через «Київ, Чуднів, Коростишів, Троянів, Миропілля, Полонне, Лабунів, Констянтинів, Межибіж до Бару, вивідуючи у польських урядників різні новини».

Завдяки добрій поінформованості про стан справ на Правобережній Україні І. Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками чи турками попередніх мирних домовленостей. На початку 1699 р. він сповіщав, що турки «завели слободу в Мошнах», а наступного року скаржився, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами». У гетьманських донесеннях Москві у 1701 р. повідомлялося, що «на той бік Дніпра всяких чинів жителі йдуть постійно». У січні-лютому Мазепа дав наказ виставити на правому березі Дніпра біля Чигирина три охотницькі полки, щоби затримувати й повертати втікачів з Лівобережжя. Перехід лівобережних мешканців на Правобережню Україну спричинявся також невдоволенням участю козацтва на боці Росії у Великій Північній війні, яка розпочалася у 1700 р. «І козаки, і поселяни, усі озлобилися на мене, усі кричать в одне: пропадати нам до кінця і погублять нас москалі! У всіх одна думка — іти за Дніпро...» — писав у цей час І. Мазепа до Малоросійського приказу в Москву.

Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, український гетьман також повідомляв до Малоросійського приказу про посольство Речі Посполитої на чолі з Р. Лещинським у Стамбулі: «І хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив їм, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти». Зі свого боку, бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні поступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські послы для укладення військового договору, Петро I, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. 19 квітня 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-московського договору, за яким поляки вимагали «спірні землі» від Стайок до Чигирина. Згідно з розпорядженням царя, Мазепа мав ознайомитися з ними і висловити свою думку. Гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на те, щоби відступити Чигирин, Канів, Черкаси і Крилів.

Полкова канцелярія в Чернігові за гетьманування І. Мазепи.
Початок ХХ ст. Художник О. Сластьон

Із початком повстання на Правобережній Україні проти польської влади влітку 1702 р. гетьман Мазепа опинився в скрутному становищі. З одного боку, ватажки визвольного руху просили про допомогу (до речі, у попередні роки гетьман надавав посильну військову допомогу правобережцям), а з іншого — московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися в події, що відбувалися на тому березі Дніпра. «Допомоги тобі не подам і без царського указу не прийму. Без мого відома ти почав і закінчуй як знаєш по своїй волі», — відписував Мазепа правобережному гетьману Самусю. Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережну Україну під свою владу. Потрібно було чекати більш сприятливої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти цими землями. Така нагода випала аж через два роки.

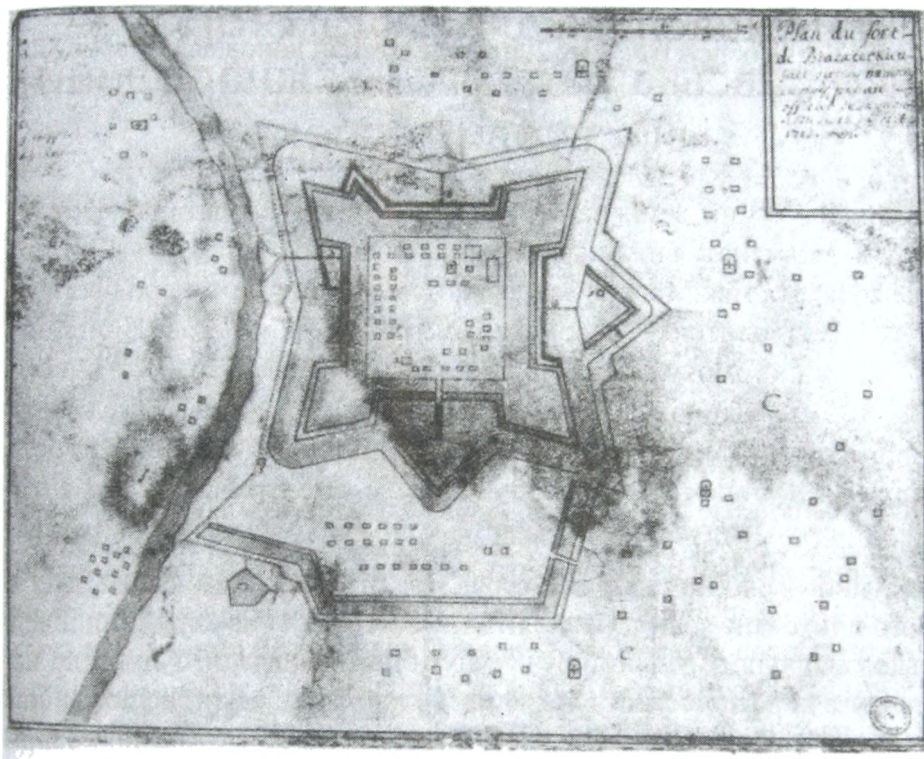
У травні 1704 р. І. Мазепа отримав наказ Петра I про введення козацького війська на Правобережжя з метою допомоги польському

королеві Августу II Саксонському проти загрози шведського завоювання Речі Посполитої. Уже 29 травня гетьман доповідав із табору над рікою Стугною, що правобережна старшина «рушила з домівок і йде при моєму боці в обозі зі своїми людьми». Через деякий час Мазепа питав у московського царя, як йому утримувати Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Фастів та інші міста, що перед тим були у підпорядкуванні С. Палія. У червні 1704 р. в таборі поблизу Паволочі правобережний наказний гетьман Самусь передав Мазепі свої клейноди, видані йому перед тим польським королем. Так І. Мазепа, який до того формально титулувався «гетьманом обох сторін Дніпра», від цього часу став справжнім правителем об'єднаного Українського гетьманату.

В універсалі від 12 липня 1704 р. гетьман повідомляв, що вступив на Правобережжя не для порушення умов Вічного миру 1686 р., а задля захисту польської шляхти від шведів. Невдовзі Мазепа, зважаючи на великий авторитет серед козацтва полковника С. Палія та його приховану зовнішньополітичну орієнтацію на сприяння шведського короля, змушений був усунути його від влади. У листі до командувача російськими військами Головіна він так пояснював свій вчинок: «...Якщо так з Палієм не поступити, то скоро Малоросійському краю більшого зла від нього сподіватися, ніж від закордонних неприятелів...» Палія заарештували в козацькому таборі поблизу Бердичева й згодом відправили до Москви. Універсалом від 1 серпня 1704 р. на посаду білоцерківського полковника було призначено М. Омельченка. У червні наступного року 40-тисячне військо під командуванням І. Мазепи зайняло всю територію Київщини, Волинь, частину Східної Галичини й досягло кордонів Белзького воєводства.

Через два роки гетьман повідомляв російському царю, що в Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах Речі Посполитої остаточно було відновлено адміністративно-територіальний устрій Українського гетьманату. Та коли невдовзі Мазепа зрозумів, що московський монарх знову хоче зміцнити своє міжнародне становище за рахунок чергового розділення Козацької держави (Петро I віддавав

План фортеці в Білій Церкві на Київщині. Початок XVIII ст.

Правобережжя Польщі), зраджуючи попередні українсько-московські домовленості, гетьман «обох сторін Дніпра» розпочав таємні переговори про здобуття зверхності інших сюзеренів — польського та шведського короля. Міжнародна ситуація сприяла тільки частковому здійсненню планів уряду Батурина щодо возз'єднання України, яке відбулося впродовж 1704–1708 рр. Коли ж Іван Мазепа зрозумів, що може втратити булаву об'єднаного Українського гетьманату, спробував відшукати для своєї держави кращого захисника-протектора серед європейських монархів.

«Нещаслива для нашої сторони Полтавська баталія...»: міжнародний і військовий аспекти

Великі зміни в міжнародному і внутрішньому станах Українського гетьманату викликала Велика Північна війна 1700–1721 рр., яка точилася між Московською державою, Данським королівством, Річчю Посполитою, Саксонським курфюрством (т. зв. Північний союз), з одного боку, і Швецією, Англією й Нідерландами — з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території й протидія поширенню гегемонії короля Карла XII Густава не лише в Північній, а й у Центрально-Східній Європі. У свою чергу, молодий шведський монарх хотів обмежити геополітичні апетити свого однолітка (нагадаємо, що обом цим правителям у 1700 р. виповнилося лише по 18 років) російського царя Петра I. Певна річ, головною подією Великої Північної війни європейських народів стала Полтавська битва 1709 р., яка мала великий вплив на історію тогочасної Української держави.

Історіографія «загальноєвропейської» Великої Північної війни початку XVIII ст. є надзвичайно великою, а тому спинімося на висвітленні участі козацької України в подіях чергової Північної війни¹⁷ і тих міжнародних військово-політичних процесах, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманського уряду Івана Мазепи (продовженої його наступником Пилипом Орликом) наприкінці першого десятиліття XVIII ст. Окремого розгляду

¹⁷ Велика Північна війна 1700–1721 рр. була третьою війною у межах військової боротьби Шведського королівства, Речі Посполитої (включно з Великим князівством Литовським) та Московської держави протягом XVII–XVIII ст. за право володіння прибалтійськими територіями на півночі Європи. Першою Північною війною, по суті, була війна 1600–1602 рр. за Інфляндію між Варшавою і Стокгольмом. Друга велася впродовж 1655–1660 рр. між Шведським королівством і Річчю Посполитою, а також Московією. Водночас точилася й польсько-російська війна 1654–1667 рр. за Україну. Разом із тим більшість російських дослідників вважає війну 1655–1660 рр. Першою Північною війною в межах «східноєвропейської кризи XVII ст.»

потребує позиція промосковського уряду лівобережного гетьмана Івана Скоропадського.

Отже, зі вступом у Велику Північну війну російського царя Петра I в серпні 1700 р. довголітній підданий Москви (з 1687 р.) гетьман Мазепа відіслав йому на допомогу близько 10 000 українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський і два охочекомонних полки) на чолі з ніжинським полковником І. Обидовським¹⁸. Але взяти участь у програтій для росіян битві під Нарвою наприкінці листопада 1700 р. українці не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (нині — Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова¹⁹, Печер, Ряпіна, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

Військо Українського гетьманату відзначилося у т. зв. Малій війні 1700–1702 рр. Петра I з Карлом XII Густавом, особливо в період протягом грудня 1700 р. — жовтня 1702 р., у Східній Прибалтиці. Упродовж цього часу українці брали участь в походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відіграли неабияку роль у локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагоса, Ракобора, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії.

У 1701 р. Галяцький полк на чолі з полковником М. Бороховичем, декілька тисяч запорожців і підрозділи правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Того ж часу близько 17 000 українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом, а також кількох

¹⁸ Перед тим на допомогу польському королю Августу II Саксонському до Лівонії було відправлено 3000 українців на чолі з полтавським полковником І. Іскрою. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. Унаслідок поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І. Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К. Мокієвський.

¹⁹ Відомо, що близько 2000 українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того, 4 охотницьких полки під керівництвом Г. Пешковського, Ф. Степановича, Д. Чечеля та Л. Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська.

Воєнні дії під час першого етапу Великої Північної війни (1700–1709 рр.)

полків із Слобідської України у вересні—жовтні того ж року сприяли витісненню шведів із Псковщини. Українське військо підлягало під загальне командування воеводи Б. Шереметьєва й за його наказом мало «ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промисел над неприятельскими жилищами». У результаті вдалих дій російських підрозділів та українського козацтва на Півночі упродовж 1701 р. Шереметьєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом Св. Андрія Первозваного.

У боях у гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци) у 1702—1703 рр. було задіяно Чернігівський полк, очолюваний полковником Ю. Лизогубом. Саме відважні чернігівські козаки допомогли Петру I відвоювати у шведів ці прибалтійські фортеці, що, у свою чергу, дало змогу московському цареві закласти у 1703 р. перший камінь у будівництво нової імперської столиці Росії, яку й назвали на честь небесного покровителя царя Санкт-Петербургом.

Тоді ж 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом із російськими, польськими й литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова.

Разом із тим слід зазначити, що, згідно з висновками багатьох істориків, а також сучасного московського вченого В. Артамонова, «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів». Хоча питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним з пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Богдана Хмельницького.

За наказом Петра I на початку 1704 р. І. Мазепа послав на допомогу Августу II Саксонському 5-тисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. У вересні того ж року козацькі полки на чолі з полковником І. Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова.

Отже, упродовж п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, щодо цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя Козацької держави.

Вступ шведської армії Карла XII Густава до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польський історик Й. Йончак, а за ним А. Каміньський зауважили, що саме повстання С. Палія завадило Польщі вчасно вступити у війну з Швецією. Понад те, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський, заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому разі, якщо та збройно придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не проводитиме подальших переговорів, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Саксонського умов. У відповідь на це росіяни заявили, що польський король мусить надати цареві право самому обирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким було вироблено текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм

амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян із театру бойових дій. Але дипломатам Речі Посполитої не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання — полковника С. Палія, але лише в тому разі, якщо він не складе зброю добровільно. Однак поляки й далі твердо наполягали на своєму. А тому лише наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви (відповідно, увійшов до історіографії під назвою Нарвського) складався з 8 пунктів. Перший із них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому зазначалося, що «Палій чи в добрий, чи в злий спосіб до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці (Його Милості. — Т. Ч.) і Речі Посполитій без жодної претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфляндські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 000 рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя.

Після Андрусова 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, який прагнув об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Саксонського на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським і його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Упродовж 1704–1706 рр. Карл XII Густав здобув низку важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій — у Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. у Білорусі було розгромлено українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька). Але головну перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Саксонського, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Саксонський був змушений зректися корони на користь Станіслава Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

У серпні 1708 р. І. Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі, до Великого князівства Литовського, близько 7 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського й компанійських полків. Окрім того, невдовзі під Смоленськ гетьман відправив Ні-

Вигляд Варшави під час Конфедерації 1704 р. Початок XVIII ст.

жинський і Переяславський полки (близько 3000 осіб). На Правобережній Україні і далі перебували Гадяцький і Київський полки. Полтавський полк разом із компанійцями П. Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К. Булавіним. Отже, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська було розкидано на величезному театрі бойових дій — від Смоленська й Білої Церкви

до Дону. Під безпосередньою орудою Мазепи залишалися тільки козаки Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків, 3 компанійських і 4 сердюцьких полки.

У розпал Великої Північної війни, у жовтні 1708 р., під міжнародний і військовий захист шведського короля Карла XII Густава переходить досвідчений правитель Українського гетьманату І. Мазепа²⁰. Причини й сам процес відмови володаря булави від протекції російського царя Петра I і перехід українського гетьмана під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлено вітчизняними й зарубіжними істориками.

Узагальнюючи доробок попередників, слід виокремити такі причини зовнішнього й внутрішнього характеру, які підштовхували гетьманський уряд Козацької держави до такого рішучого кроку. Це, по-перше, переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни; по-друге, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського; по-третє, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними походами й примусовими будівничими роботами; по-четверте, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Великої Північної війни.

Згадане посилювалося накопиченням претензій української верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена Петра I. Як відомо, російський цар творив зі своєї країни імперію й провадив т. зв.

²⁰ Словацький теолог Данієл Крман, який упродовж 1708–1709 рр. перебував у шведському таборі, залишив такий опис гетьмана І. Мазепи: «Муж цей є більше 70 років, має мужнє обличчя, створене для козацького генія. Говорить латинською, польською й російською мовами, володіє великими багатствами, котрі назбирав з платні Царської й Польської Величності, як також зі своїх великих прибутків і з щорічних податків своїх підданих. Бо ж і вся Козакія належить на все життя цьому воеводі. До числа своїх придворних він вибирає кращих зі своїх підданих і з власної волі дає до вжитку міста й села. Від інших, однак, він сам приймає податок за ужиток і від кожного орендаря бере щорічно один, два, або й більше польських золотих. У всіх містах і визначніших селах він має свої курії (тут: органи влади. — *Т. Ч.*), господарства, пивні й винні корчми... Він — Мазепа — є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння Козакії...»

протекціоністську політику, а тому поступово обмежував владні повноваження гетьмана України, зокрема політичну, економічну й культурну автономію Козацької держави взагалі.

Уже в перші роки Великої Північної війни для уряду Батурина стали зрозумілими спроби «реформування» української армії, що виливалося у її підпорядкування російським воєначальникам. Усе вищезгадане змусило гетьмана І. Мазепу та його найближче оточення спочатку до коригування усталеної орієнтації лише на Москву, а з 1707 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час Козацької держави.

Доволі інформативною й переконливою з огляду на перебування в українсько-шведському таборі й спілкування з багатьма козацькими старшинами, зокрема і з самим гетьманом Мазепою, виглядає запис сучасника — словацького просвітителя Данієля Крмана в «Подорожньому щоденнику» щодо мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду щодо зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він (Мазепа. — *Т. Ч.*) у них запитав: що треба робити, і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московського війська, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воєводства (тут, очевидно, йдеться про полки Правобережної України. — *Т. Ч.*). Навпаки, від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їх поширення. Король Карл ретельно дотримує свого королівського слова... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»

Непідлеглість від московського царя у цьому разі українському гетьманові мав забезпечити новий протектор в особі монарха Шведського королівства. Наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським гетьманом, який

Один із сподвижників Мазепи полковник Данило Апостол. *XVIII ст.*

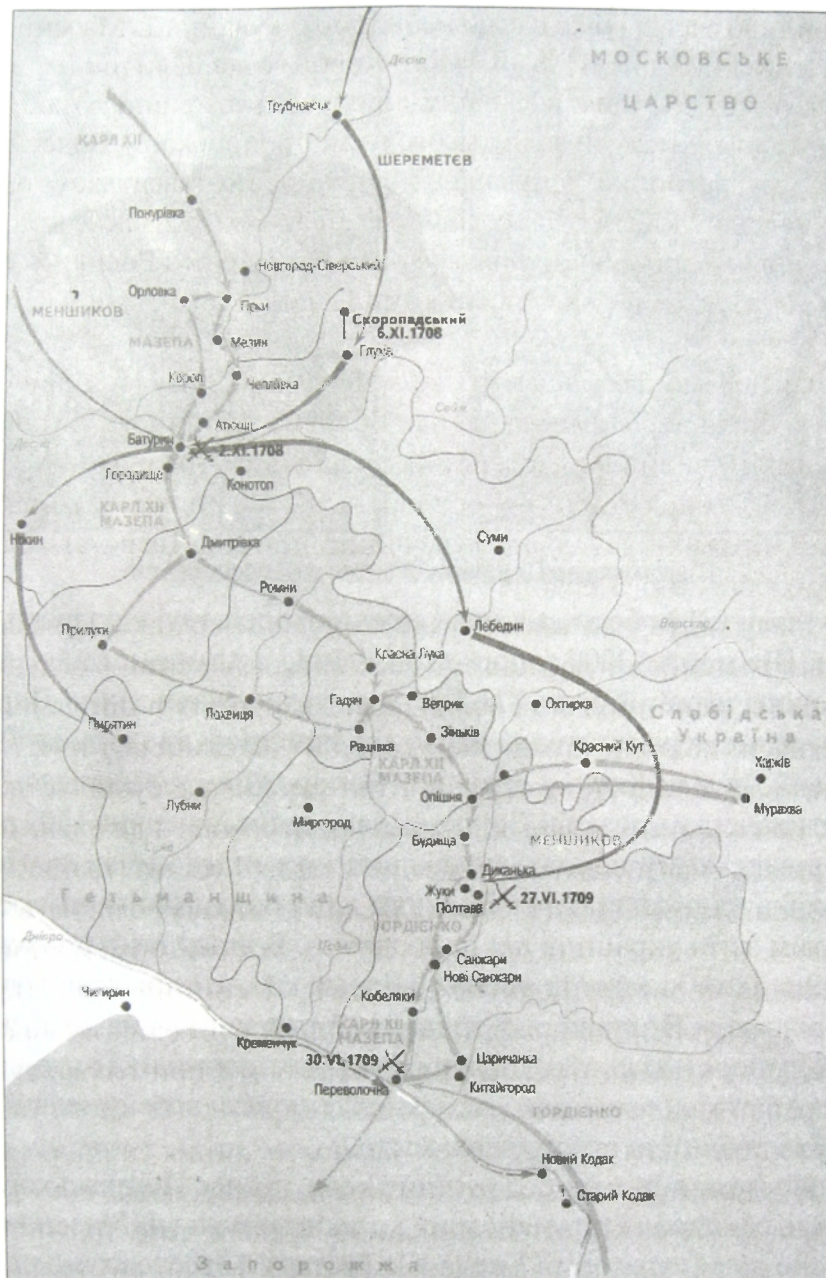

переконливо засвідчував васальне підпорядкування І. Мазепи королю Карлу XII Густаву: «Й. К. В. (Його Королівська Величність. — Т. Ч.) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...» Вочевидь, як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ. У ній зазначалося, що шведський король не укладатиме угоди з Російською державою доти, доки не визволить з-під влади царя Гетьманат і Запорозьку Січ.

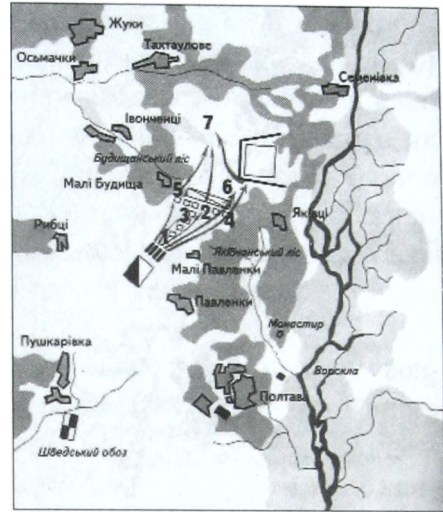
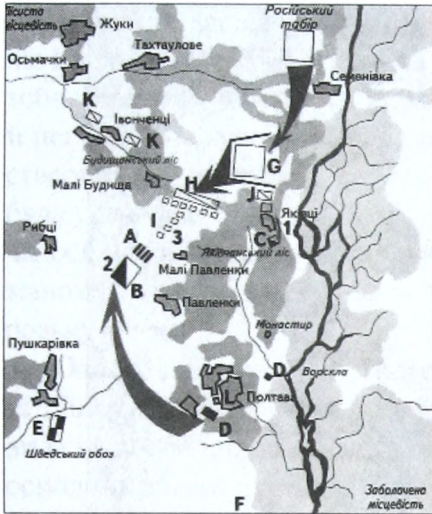
Однак перемога російського царя Петра I поблизу Полтави у червні 1709 р. стала переломною під час Великої Північної війни й справила великий вплив на державний і політичний розвиток не тільки основних воюючих сторін — Росії та Швеції, а й інших учасників конфлікту — тогочасних Польщі, Туреччини, Естонії, Литви, Латвії, Фінляндії та, звичайно, України.

З огляду на те, що підготовку, перебіг і наслідки Полтавської битви 1709 р. всебічно досліджено в історіографії, спинімося лише на висвітленні місця й ролі Українського гетьманату в цій доленосній і сумнозвісній баталії. Чому сумнозвісній? Насамперед тому, що на момент проведення Полтавської битви українське суспільство опинилося роз'єднаним перед зовнішньою загрозою. Адже відомо: козацькі війська перебували як на боці Карла XI Густава (Іван Мазепа), так і на боці Петра I (Іван Скоропадський). Хоча тут слід наголосити на тому, що саме гетьман Мазепа, який у важкий момент прийшов на допомогу королю Швеції, уособлював законний уряд України, а Скоропадський, який підтримав царя Росії, був великою мірою маріонетковим гетьманом, наставленим Петром I примусово за допомогою військової сили.

Якою ж була розстановка українських збройних сил напередодні та під час Полтавської битви? Джерела засвідчують, що поблизу с. Жуки неподалік Полтави у кінці квітня — на початку травня 1709 р. отаборилося близько 6000 запорозьких козаків. Вони охоче допомагали шведам проводити різноманітні підготовчі облоги (головним

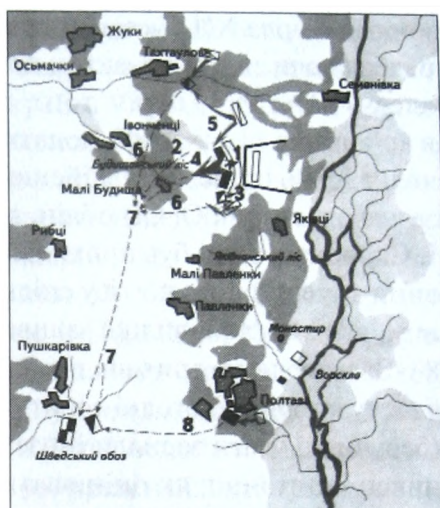
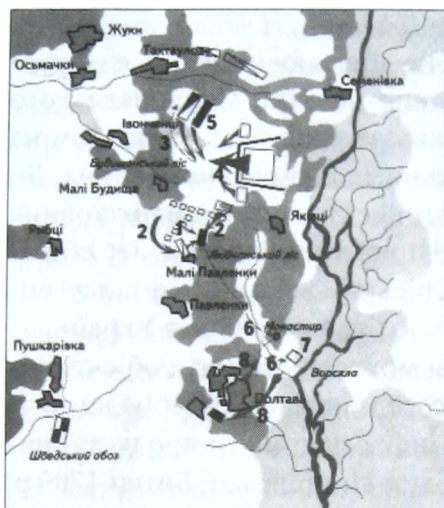
Північна війна на території України упродовж 1708–1709 рр.

Підготовка до Полтавської битви та її перший етап

чином земляні) роботи, а також несли сторожову й розвідувальну служби. Ще майже 2000 запорожців, згідно з планами генерального військового штабу Карла XII Густава, утримували лінію Ворскли. Безпосереднє керівництво січовиками здійснювали гетьман Мазепа і кошовий отаман Кость Гордієнко. Запорожцям допомагали 2000–3000 гетьманських козаків. Зокрема, саме вони 25 червня 1709 р. принесли шведському королю розвідані про те, що війська Петра I переходять на правий берег Ворскли для спорудження там редутів. Перед тим загін українців під проводом А. Войнаровського успішно обстріляв один із загонів росіян. Під час облоги шведсько-українським військом Полтави, яка тривала 87 днів (з 1 квітня до 27 червня 1709 р.), запорозькі козаки неодноразово захоплювали у полон російських солдатів і допомагали шведам здійснювати розвідувальні атаки на ворожі позиції та штурмувати місто.

Згідно із висновками Б. Крупницького, під час Полтавської битви більшість січовиків і гетьманських козаків на чолі з І. Мазепою було включено до резерву армії Карла XII Густава й зосереджено поблизу с. Пушкарівки, де стояли артилерія, частина кавалерії й військовий

Вирішальний етап Полтавської битви 1709 р.

обоз. За планами шведського генштабу, залежно від ситуації український резерв мав такі завдання: 1) поповнити лівий фланг шведської армії; 2) допомагати підрозділам, що облягали Полтаву; 3) відбивати наступ російських полків із заходу. Окрім того, певна частина запорожців під час битви 27 червня 1709 р. перебувала на лівому фланзі й брала безпосередню участь у битві. Саме українські козаки, які перебували в резерві зі свіжими силами, допомогли прикрити розбиту під Полтавою шведську армію, яка після нищівної поразки відступала в напрямку Дніпра.

Більшість із майже 8000 козаків І. Скоропадського, які під загрозою проведення репресій щодо них та їхніх родин (зокрема, жінки та діти козацьких старшин перебували у ролі заручників у Глухові), перейшли на бік Петра I, також не брали безпосередньої участі у Полтавській битві. Хоча, можливо, певну їх кількість було поставлено на фланзі поряд із драгунами, коли під час битви 27 червня 1709 р. російські полки вивели перед ретраншементом. Цікавим фактом залишається те, що з табору Скоропадського в день битви надійшла записка до шведсько-українського табору з пропозицією підтримати

короля Карла XII Густава та гетьмана І. Мазепу. Очевидно, що, передбачаючи такий розвиток подій та не довіряючи «зрадливим черкасам», Петро І, окрім того, що залишив полки Скоропадського в ар'єргарді своєї армії, додатково наказав драгунським полкам на чолі з А. Волконським здійснювати за ними спеціальний нагляд. Як зазначав історик О. Оглоблін, довголітній стародубський полковник І. Скоропадський був прихильником і приятелем Мазепи, але обставини змусили його діяти у спілці з російським воєнним командуванням, яке змогло швидше за шведів оволодіти ситуацією в Україні.

Зважаючи на тривале позбавлення можливості знати об'єктивну власну історію, сьогодні досить часто серед української громадськості (беручи до уваги засилля іноземного інформаційного продукту) виникає запитання: як оцінювати наслідки Полтавської битви 1709 р. і чи не потрібно нам разом з нашими північними сусідами святкувати «славу російської зброї»?

Поза тим, яким має бути ставлення до цієї події в українців, дав відповідь у своєму щоденнику учасник тих подій, генеральний писар Війська Запорозького і «права рука» Мазепи Пилип Орлик: «У вівторок, у день нещасливої для нашої сторони Полтавської баталії, по якій втратили ми все, що мали і чим володіли і почали перегрінацію, яку по різних землях вісімнадцять літ уже континуємо, і Бог знає, коли їй буде кінець, — сей, кажу, оплаканий день вислухав я службу Божу... що нас, як ласкавий батько, своїм каранєм до поправи життя напоминав... Та в усім нехай повниться Його Свята Воля». Тим самим активний учасник Полтавської битви з українського боку давав своїм нащадкам приклад того, як відзначати у червні 2009 р. 300-літній ювілей цієї «нешасливої для нашої сторони баталії»: іти до церкви та молитися за упокій загиблих під час цієї катастрофічної для наших прашурів битви.

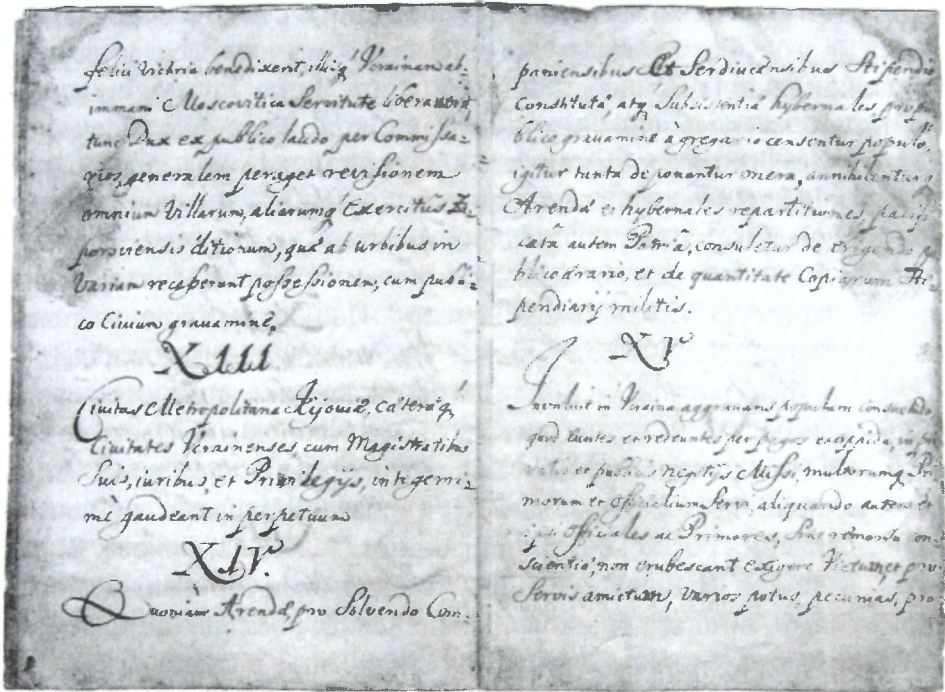
У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Саксонського на польський трон. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та Вічний оборонний союз 1704 р. і, таким чином, остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої

включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків із Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції й гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. було ратифіковано лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук. Лише в цьому разі, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до воєнних дій проти Османської імперії.

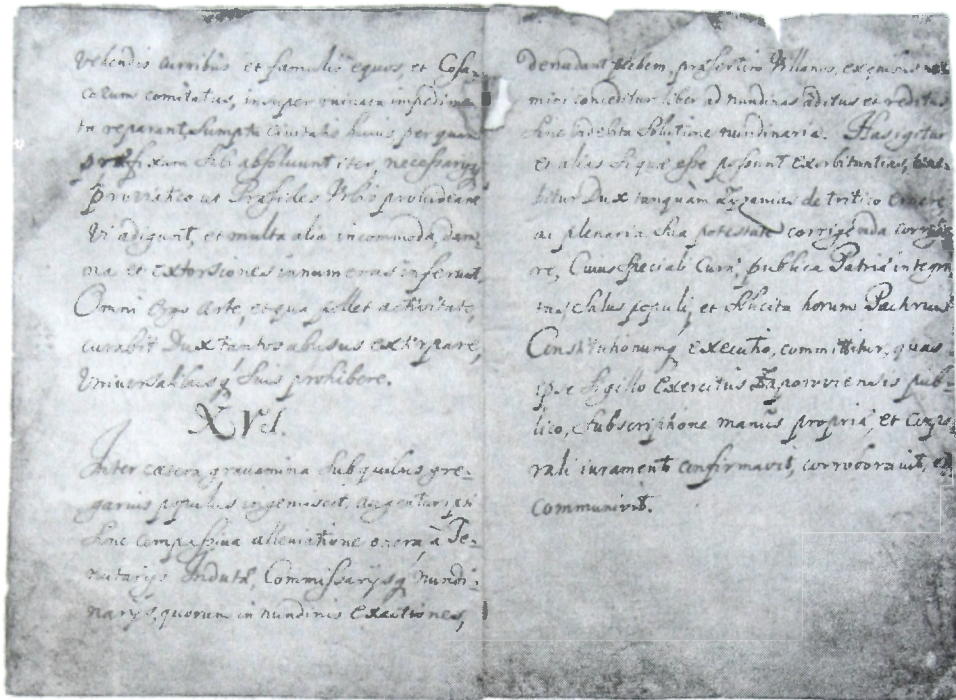
На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Московської держави на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати невігідний для себе Прутський мир із турецьким султаном, у якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного стану Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанта договору від 12 липня говорилося: «В польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них

Уклад прав і вольностей Війська Запорозького (фрагмент). 5 квітня 1710 р.

вступаться не изволит и от стороны их руку отымает». Турецький текст цієї статті був трохи інший. Але обидва варіанти означали таке: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, а й на Лівобережну Україну.

Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. змінила не тільки її тріумф від Полтавської битви 1709 р., а й міжнародне значення Північного союзу в ході Великої Північної війни

Уклад прав і вольностей Війська Запорозького (фрагмент). 5 квітня 1710 р.

1700–1721 рр. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких упродовж другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Саксонським.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно — курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відно-

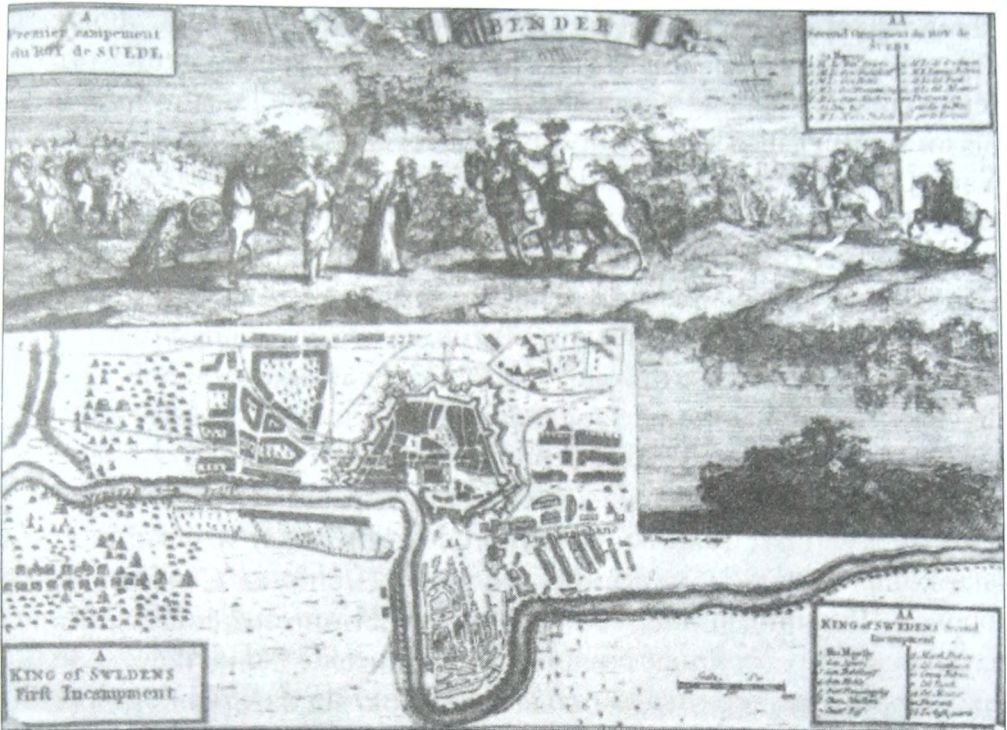

вити чинність Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах із турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Наступник Яна III Собеського домігся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та завдяки можливості введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримували Габсбурги, а тому в перше десятиліття свого королівства (до 1706 р.) Август II Саксонський спирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему («Великий союз»). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естляндію, а також Трансильванію й Молдавію.

Як зазначалося, на початку XVIII ст. у результаті шведської окупації Польщі і внутрішньої опозиції (т. зв. Великопольська шляхетська конфедерація) Август II Саксонський, згідно з договором із королем Швеції Карлом XII Густавом від 24 вересня 1706 р., віддав польську корону його ставленику — С. Лещинському. Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Саксонський відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією в м. Торуні було укладено мир, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував Вічний мир 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Упродовж 1711—1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Росією відбулося примусове виселення 200 000 мешканців козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Петро I побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня того ж року у столиці Високої Порти було підписано договір

Шведсько-українські війська у Бендерах. Гравюра початку XVIII ст.

про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з ним, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по річках Дніпро та Кінські води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану контрибуцію в розмірі 297 470 рублів.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між російським царем і турецьким султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», було дещо змінено. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі

Посполитої свої війська (які в основному перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари й Орелі. Від їхніх верхоріч і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини України було вирішено 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України у кордонах «від Случі до Дніпра».

Отже, міжнародний і військовий стан Українського гетьманату на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегрупування країн Центрально-Східної, Південно-Східної й Північної Європи під час Великої Північної війни 1700–1721 рр., постійно змінювався. Упродовж цього часу політика українських правителів Івана Мазепи й Пилипа Орлика ставала дедалі більш залежною від намірів Шведського королівства, Російської держави, а потім і Османської імперії. Але гетьманські уряди Козацької держави, як до, так і після нещасливої для України та її народу Полтавської битви 1709 р., за допомогою різних міжнародних комбінацій і військових дій намагалися зберегти свою владу й відважно боролися за незалежність своєї вітчизни.

Західна Європа про повстання 1708–1709 рр. та образ Івана Мазепи

...Справжньою сенсацією у тогочасних західних газетах²¹ стало повідомлення про перехід українського гетьмана Івана Мазепи з-під зверхності російського царя Петра I в підданство шведського короля Карла XII Густава, яке відбулося у жовтні 1708 р. Адже, починаючи з 1687 р., цей володар булави довгий час «вірою і правдою» служив Російській Короні. Довідавшись про плани Петра I зліквідувати гетьмансько-козацький устрій в Україні, Мазепа вирішив шукати собі іншого протектора. Така нагода випала під час наступу армії шведського короля на Москву. Саме ці різкі політичні дії й змусили взятися за перо дописувачів багатьох європейських газет.

Шведський король Карл XII та гетьман І. Мазепа.
З картини XIX ст.

Можна сказати, що західноєвропейські часописи початку XVIII ст. були переповнені різними повідомленнями про події в Україні. Англійська щотижнева газета «*The Daily Courant*» в номері від

²¹ Перша в світі газета почала видаватися у Китаї з VIII, а в країнах західноєвропейського Старого Світу – з XVI ст. Спочатку тогочасні європейські газети називалися «летючими листками». Так, наприклад, у 1621 р. англійський «летючий листок» під назвою «*News from Poland*», який друкувався в Лондоні, вмістив інформацію про воєнні успіхи українського козацтва на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. На американському континенті найстарішою газетою слід вважати видання «*The Present State of the New-English Affairs*», що виходило періодично в Бостоні упродовж 1689 р. А на українських землях найдавніший часопис з'явився ще в 1776 р. Він щотижнево видавався у Львові французькою мовою й мав назву «*Gazette de Leopold*» («Львівська газета»). На східноукраїнських землях першою газетою став «Харьковский еженедельник», що з 1812 р. почав виходити в світ російською мовою.

29 грудня 1708 р. майже всю першу сторінку присвятила розкриттю змісту підписаної угоди між шведським королем Карлом XII Густавом і гетьманом Іваном Мазепою. А вже 16 серпня наступного року кореспонденти тижневика повідомили про те, що Мазепі вдалося уникнути московського полону. Урядова газета «*The London Gazette*» 3 січня 1709 р. вміщує таку інформацію: «...Мазепа, генерал козаків, перейшов на бік короля шведів». У серпневому номері змальовуються фрагменти битви під Полтавою й говориться про перемогу царя Петра I та втечу козаків на чолі з гетьманом Мазепою.

Неабияку увагу подіям 1708–1709 рр. приділила й французька преса. «*Mercure Historique et Politique*» відразу ж інформує своїх читачів про те, що гетьман прийняв протекцію шведського короля і просить того обороняти Україну. Після того як князь Меншиков за вказівкою російського царя Петра I наказав знищити гетьманську столицю Батурина і покарати всіх її жителів, «*Gazette de France*» повідомляє, що «страшний цар жадібний до крові в Україні... Усіх мешканців Батурина без огляду на вік і стать було вирізано, як наказують нелюдські звичаї москвинів». Заголовками на зразок «Уся Україна в крові», «Жінки й діти на вістрях шабель» рясніли сторінки провідних газет Франції «*Paris Gazette*», «*Lettres Historique*» та інших часописів.

В одній із німецьких газет, яка виходила в містечку Галле і мала назву «*Wochentliche Relation*», у номері за 14 вересня 1709 р. читаємо такі рядки: «Мазепа — вождь козаків, планував звільнити Україну з-під московського ярма, щоб володіти як суверенний володар під Шведською Коронаю». Однак ще 1704 р. гамбурзький тижневик «*Historische Remarques*» видрукував на своїх шпальтах ґрунтовну політичну біографію українського гетьмана. У ній, зокрема, писалося: «Йоганес Мазепа — начальний вождь козаків — польський шляхтич з України, що народився у своїй посілості Мазепинці, недалеко Білої Церкви [...] Козацька армія одногосно вибрала Мазепу гетьманом у 1685 р. [...] У 1695 р. Мазепа щасливо здобув сильну укріплену твердиню Газі-Керман. По здобутті тієї твердині, Мазепа того ж року здобув ще інші

фортеці...» І хоча німецький часопис помилявся в окремих біографічних деталях, усе ж слід віддати належне поінформованості його авторів.

Значну площу для висвітлення місця та ролі Мазепи в тогочасних подіях відвів і поважний франкфуртський журнал «*Theatrum Europaeum*». Окрім біографії гетьмана й аналізу причин переходу українського правителя під зверхність шведів, німецький друкований орган подає окремі цікаві висловлювання І. Мазепи й Карла XII Густава. Яким чином могли кореспонденти часопису дізнаватись про деталі спілкування цих політичних діячів, лише Богу відомо, але в одному з чисел журналу читаємо таке. Коли шведський король, замість того, щоб іти на Москву, повернув до України, гетьман мовив генеральному писареві Пилипу Орликові: «Чорт його сюди несе. Він зруйнував усі мої плани і наведе сюди російське військо. Тепер Україну буде зруйновано — і все пропало». Ці слова мали б засвідчувати прагнення Мазепи здійснити свій план відходу від царської зверхності шляхом вичікування результату шведсько-російської війни. Натомість після укладення українсько-шведської коаліції та її поразки під Полтавою вже Карл XII Густав акцентував на провині гетьмана: «Мазепо, Мазепо, ви нас завели! Коли б ми були послухали нашого вірного генерала Реншельда». Тут король звинувачував гетьмана в тому, що той змусив його продовжувати облогу Полтави, замість відійти вчасно на інші позиції.

Мало чим від німецької відрізнялася інформація, яка подавалася в австрійській пресі. На сторінках віденського двотижневика «*Wienerisches Diarium*» йшлося про знищення росіянами Батурина й повішання ними манекена, який нагадував особу гетьмана. 3 серпня 1709 р. віденська «*Der Post-tagliche Mercurius*» повідомляла про перебіг Полтавської битви, а в номері від 21 серпня її кореспонденти дописують про перехід Мазепи через Дніпро.

На відміну від французької чи англійської преси, не дуже правдива інформація про події в Україні вміщувалася на сторінках голландської газети «*Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*». Так, зокрема, в одному із чисел зазначалося: «...Мазепу, якого видав та-

тарський хан, перевезено тепер до Києва, де йому готують важкий процес». У другому йшлося про те, що турки видали гетьмана цареві. Як бачимо, ані перше, ані друге твердження не відповідали історичній дійсності: у 1709 р. український гетьман помер своєю смертю на чужині.

А що писали про Мазепу за океаном, в Америці? Неабияк уважно стежив за подіями, що відбувалися за участю українського гетьмана, бостонський тижневик «*The Boston News Letter*», який із короткими перервами виходив протягом 1704–1776 рр. Уже в перший рік виходу в публікації від 25 червня 1704 р. один із кореспондентів газети повідомляв про похід козацьких полків, очолюваних І. Мазепою, на Правобережну Україну для надання допомоги королю Августу II Саксонському. Наступного року часопис відзначав про з'єднання українських і польських військ «неподалік Яворова». У номері від 15 липня 1706 р. знаходимо коротке повідомлення про те, що «Мазепа є в дорозі до своєї головної квартири та про нього немає інших відомостей». Через рік американські журналісти пишуть про похід «небожа генерала Мазепи» Войнаровського до польського містечка Любліна. Ця звістка подається у номерах від 2 лютого і 1 березня 1707 р. Натомість вченим не вдалося розшукати в американській пресі початку XVIII ст. інформації про союз Івана Мазепи з Карлом XII Густавом.

Як бачимо, не така вже Україна й незнана на європейському та американському Заході, як деколи намагаються переконати нас окремі сучасні засоби масової інформації. Адже ще три століття тому українці стали відомі й цікаві тогочасній світовій пресі (а отже, її читачам) завдяки сміливій спробі гетьмана Івана Мазепи звільнитися від міцних обіймів російського монарха. І можливо, саме ця подія спонукала знаменитого Віктора Гюго, який у паризьких архівах неодноразово переглядав старі французькі газети, написати поему «Мазепа».

Отже, ім'я Івана Степановича Мазепи, гетьмана Лівобережної України протягом 1687–1709 рр., на довгі роки увійшло до анналів не

Панегірична гравюра на честь І. Мазепи як будівничого церков.
Художник І. Мізура. 1705 р.

Мазепа. Художник Й. Шюнберг. Перша половина XIX ст. Відень

тільки української, а й західної історії. І якщо для одних воно стало символом свободи і нескореності, то для інших досі асоціюється з підступністю, зрадництвом і навіть своєрідним донжуанством. І хоча «зраду» гетьманом російського царя Петра I можна охарактеризувати лише як вмотивований перехід володаря України з-під протекції одного монарха (який не виконав своїх зобов'язань перед ним) під зверхність іншого — шведського короля Карла XII Густава, тим не менш боротьба за відновлення доброго імені видатного діяча нашої історії триває й донині. Адже в багатьох західноєвропейських країнах — Австрії, Німеччині, Франції, Голландії, Англії — при згадуванні прізвища Мазепа в уяві освіченої людини відразу ж постає образ такого собі ловеласа, який обворожив мало не всіх жінок далеких Польщі й України. Чому так сталося? Звідки бере свій початок легенда про

гетьмана Івана Мазепу як східноєвропейського «козацького донжуана»?

Традицію описувати «любовно-романтичні пригоди» українського гетьмана було започатковано ще за життя Івана Степановича, починаючи з кінця XVII ст. А виникнення цієї легенди було пов'язане з конфліктом, який стався, як уже згадувалося, між двома придворними польського короля Яна Казимира — молодими Іваном Мазепою та іншим королівським пажем Яном Пасеком. Останній у 1661 р. підтримував таємні стосунки з опозиційно налаштованими до свого патрона конфедератами. Як вірний слуга, Мазепа був змушений повідомити про це свого короля. У результаті Я. Пасека було заарештовано, але він зумів переконати суддів у невинності. Незабаром під час зустрічі з Мазепою на цьому ґрунті між ними виникла сварка, яка закінчилася взаємними «ляпасами». Маючи літературний хист, Пасек вирішив помститись занадто гордовитому «з ніг до голови козакові». Задумана ним помста полягала в написанні й поширенні про свого супротивника неправдивої й сенсаційної інформації. Треба зазначити, що це вдалося тогочасному польському літератору надзвичайно добре. Вигаданий ним роман Мазепи з дружиною шляхтича Станіслава Фальбовського закінчувався неперевершеною сценою розправи зрадженого чоловіка над юним коханцем: «Роздягнувши його догола, посадив лицем до хвоста, а ногами до кінської голови на його власному коні, заделегідь знявши з нього сідло. Руки зв'язали за спиною, а ноги підв'язали попід черевом коня. На коня з природи прудкого нагукали, вдарили батогами, зірвавши йому з голови ковпак, і стрілили над ним кілька разів. Перестрашений кінь погнався додому, як шалений. А треба було їхати через густі корчі, глід, ліщину, грущину, тернину, не простим шляхом, а стежками... І треба було по дорозі часто схилятися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні густі місця. Бувало, що гілка вдарить часом по голові й роздере одягу. Отже, можна собі уявити, скільки дісталось поранень голому вершникові, беручи до уваги, що прудкий і переляканий кінь від страху й болю летів наосліп, куди його несли ноги, поки перелетів через ліс...

Мазепа. Художник Лукас (з малюнка Х. Верне). 1831 р. Лондон

Добравшись додому увесь поранений, Мазепа почав кричати „Сто-рожа!“... Вони не йняли віри, але нарешті його впустили, знеможе-ного й змерзлого, що майже не міг говорити».

Вочевидь, такий сюжет Пасек запозичив з грецької міфології, зокрема, з оповідання про міфологічного героя Іполіта. Той відки-нув кохання мачухи і був нею безпідставно звинувачений, а потім покараний прив'язуванням до запряженої колісниці. Налякані морським страховиськом коні понесли колісницю, яка через дея-кий час розбилася, а невинний Іполіт загинув. Цю легенду було описано ще в трагедії Еврипіда (484–404 до н. е.) і пізніше у творах римського автора Люція-Аннея Сенеки. Твори античних авторів

були добре відомі в Польщі ще з XVI ст. А отже, Я. Пасек спокійно міг ознайомитися з ними й запропонувати читачеві власну, перероблену версію «трагічного» кохання людини, яку нібито покарали за допомогою коня.

Вигадку Пасека відразу ж підхопив інший тогочасний польський мемуарист Еразм Отвіновський, який у свою чергу додав до неї низку шокуючих читача деталей. У його записах схопленого Мазепу-коханця вимазали липкою рідиною та обсипали пір'ям, а степовий кінь привіз його на велелюдний ярмарок в одному з міст України. Невдовзі до міфотворення прилучився й французький посол при шведському королі Карлі XII Жак-Луї д'Уссон маркіз де Бонак. На початку XVIII ст. він записав у своїх мемуарах «Ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом і обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дав йому змоги повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну». Отже, як бачимо, тут подається трохи змінений варіант, поданий перед тим Отвіновським. У 1709 р. цю історію повторив у своєму подорожньому щоденнику словак Даніель Крман, який вже зазначав, що Мазепа відбив дружину у якогось визначного королівського міністра, за що його кинули в бочку зі смолою і, вивалюючи у пір'ї, прив'язали до коня.

Але чи не найбільше поширенню легендарної оповіді про нашого земляка серед європейців сприяв французький письменник і просвітитель Вольтер. Хоча у своїй книжці «Історія Карла XII» (вона вийшла друком 1731 р. в Руані) він в основному правдиво відобразив політичні наміри українського гетьмана здобути свободу для України, видатний француз все ж таки не втримався від того, щоб не повторити історію, що її було вигадано Я. Пасеком і підхоплено Е. Отвіновським та маркізом де Бонаком. «Любовна пригода молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив його на волю», — писав Вольтер. 1764 р. в Амстердамі було видано художню книгу

Андре Константа Дорвіля «Пригоди д'Азема», де йшлося про героя-коханця, в образі якого вгадувався легендарний Мазепа.

Майже через століття, у 1818 р., знаменитий англійський поет Джордж Байрон напише одну з найвідоміших своїх поем під назвою «Мазепа», в якій талановито озвучить відоме оповідання:

*Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг,*

*Що так би й водопад не зміг.
Вперед, вперед! Скажений рух —
Куди не бачив я нічого...
Я ніби згодом спостеріг,*

*Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Для диких сил було, мов пух...**

Ця поема неодноразово перевидавалася різними європейськими мовами й спричинила написання іншими авторами ХІХ ст. поетичних творів, де висвітлювалась «любовна трагедія» Івана Мазепи. Серед них найвідоміші — поеми «Мазепа» Віктора Гюго (1829), «Полтава» Олександра Пушкіна (1829) та «Мазепа» Юліуша Словацького (1839). Надзвичайно романтичний сюжет надихає на написання симфонічних опер під однойменною назвою «Мазепа» геніальних композиторів Франца Ліста та Петра Чайковського.

Однак найбільшого поширення серед мистецької еліти тогочасної Європи набувають картини більш та менш відомих художників, які в основному зображують різні сцени легенди про Мазепу, керуючись поетичними рядками найбільш вдалої поеми Дж. Байрона. Один із перших образів Мазепи у 1823 р. малює француз Теодор Жеріко. Зго-

* Переклад Д. Загула.

Марія (Мотря) Кочубей в палатах Мазепи. Акварель Т. Шевченка. 1840 р.

Мазепа. Художник О. Орловський. 1820 р.

дом з'явився не один десяток полотен, які за тематикою відображення легендарної оповіді можна розділити за такими назвами: «Старий Мазепа розповідає свою історію Карлу XII» (А. Деверія, 1839; Ю. Коссак, 1860); «Визнання Терезою кохання до Мазепа» (Г. Ріхтер; Х. Яколін, 1850); «Схоплення Мазепа» (А. Баугіан, Ю. Коссак); «Покарання Мазепа» (Л. Буланжер, 1827; Л. Гуєснет, 1872); «Погоня вовків за конем Мазепа» (Г. Вернет, 1826; Л. Буланжер, 1839; Ф. Венцель; М. Геримський); «Подолання вправ Дніпра» (Т. Жеріко, 1823; Є. Делакруа, 1824); «Мазепа і стадо диких коней» (Г. Вернет, 1825; М. Геримський); «Смерть коня Мазепа» (Л. Буланжер, 1830; П.-Л. Лерай, 1849; А.-Н. Морот, 1882; Ю. Коссак); «Козаки знаходять Мазепу» (Є. Харпентер; М. Геримський; Г.-Л. Леві, 1875); «Мазепа у козацькій хаті» (А. Деверія, 1839); «Помста Мазепа» (А. Баугіан, Х. Яколін). Найбільш видатною серед цих багатьох картин визнають монумент-

тальне полотно Луї Буланжера, що зберігається в Музеї мистецтв французького міста Руан і зображає сцену боротьби молодого Мазепи зі шляхетськими слугами під час прив'язування його до коня.

Фахівці відзначають наслідування більшістю художників рубенсівського стилю й факту присутності в них певного еротизму. Головним чином майстри пензля подають образ оголеного й прив'язаного до коня літературного Мазепи. Він сприймається як романтичний герой, який хоча й не уникнув покарання за свій гріх, але не скорився тяжкій долі. Разом із тим такі митці, як Л. Буланжер і Г. Вернет, вкладали у свої картини глибший зміст і розуміли свого героя як бунтівника.

Зрозуміло, що історичний Іван Мазепа, який помер своєю смертю у 1709 р., не міг позувати названим художникам. Адже всю європейську Мазепіану було створено впродовж ХІХ ст., у добу Романтизму. Тогочасним митцям не обов'язково було навіть використовувати прижиттєві портрети із зображенням справжнього українського гетьмана Мазепи, їх надихали поетичні рядки Байрона:

*Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабкість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я скінчу коротку
Свою поему мук і втіх...*

ЗАВЕРШЕННЯ ШЛЯХУ

Конституція України 1710 р. про стосунки з Московією і Стокгольмом

Після смерті Івана Мазепи²² у молдавських Бендерах відбулися вибори нового гетьмана, яким став генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Між ним і козацькою старшиною 5 квітня 1710 р. було укладено угоду під назвою «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», що в історіографічній традиції має різні назви: Конституція П. Орлика, Бендерська конституція, або ж Конституція України 1710 р. Цей документ складався зі вступу-преамбули, 16 статей та, власне, присяги новообраного гетьмана. Окрім П. Орлика, у складенні цього конституційного акта брав участь кошовий отаман Запорозької Січі Костянтин Гордієнко, а також заслужені козацькі старшини Федір Мирович, Дмитро Горленко, Іван

²² Очевидець тих подій швед Нордберг залишив такий опис похорону І. Мазепи: «Похоронна процесія мала такий вигляд: першими верхи на конях їхали королівські сурмачі та барабанщики, супроводжуючи похоронним маршем процесію від самої квартири гетьмана у Бендерах аж до місця поховання; за ними один із козацьких старшин ніс гетьманську булаву, оздоблену справжніми коштовними каменями та перлами. Далі на возі, запряженому трьома парами білих коней, везли тіло гетьмана. Труну було вкрито червоним оксамитом із золотими галунами. По обидва боки процесії гарцювали козаки у бойовому спорядженні і з шаблями наголо. За ними пішки йшов гурт жінок, плачучи й голосячи, бо так велить козацький звичай. За ними верхи їхав гетьман Орлик, що згодом неабияк прославився, та племінник Мазепи Войнаровський, а наостанку – тридцять шведських офіцерів. По узбіччях дороги їхало козацьке військо з опущеними знаменами й мушкетами. Церква була за містом, до неї тіло несли на руках. Священники позапалювали безліч свічок. Тоді відспівали панахиду. Тіло опустили в могилу, в ту ж мить козаки дали салют».

**ДОГОВОР И ПОСТАНОВАЄНІЄ
ПРАВ И ВОЛЬНОСТЕЙ
ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО
И
ВСЕГО НАРОДУ ВОЛЬНОГО
МАЛОРОССІЙСКОГО**

между Ясновельможным паном Пилипом Орликом,
непоколебимым Гетманом войска Запорожскаго и между
Спералькою Старшиною, Полковниками, а также поланутым
войском Запорожским, на званой радѣ, совокупившихся по
давнему обыновению и по правьтламу консвоетому,
единогласною всеѣу обрадою и ухвалою утвержденных,
вольными голосами узаконенные и формальною присягою
преричонным Гетманом,
всего Вельможнествомъ подтвержденных
року от Рождества Христова 1710,
апрѣля 5 дня, в Бендербѣ

Титульна сторінка Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Ломиковський, Андрій Войнаровський та Іван Максимович. Слід також зазначити, що, очевидно, саме І. Мазепа за свого життя разом із вищезгаданими та іншими старшинами виробив основні постулати цього надзвичайно важливого в розвитку вітчизняної та європейської політико-правової думки документа.

Уже у преамбулі Конституції 1710 р. було детально проаналізовано українсько-російські відносини, починаючи від 1648 р. й закінчуючи 1708 р. У ній зазначалося, що гетьман Б. Хмельницький «при своєму добrorозумному промислі, визволивши трудами й відвагами з польського підданства Запорозьке Військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку Великих Государів, Царів та Великих Князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська Держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах і статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке Військо й вільний народ малоросійський непорушно при правах і вольностях під своєю обороною. Але після смерті того славної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська Держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничє ярмо, тоді, скільки Запорозьке Військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепа, згадана Московська Держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків на регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове Військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей чає знаки, докази й початки». Отже, зважаючи

на порушення російськими царями своїх сюзеренних зобов'язань, цим актом законодавчо закріплювалася незалежність Українського гетьманату від Російської імперії.

З огляду на те, що українське козацтво впродовж попередніх століть виступало ревним захисником православної віри, вже у 1-й статті йшлося про її захист і розвиток під зверхністю Константинопольського патріарха: «І не таємниця се, то славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким Військом ні за то інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Речі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яку всілякими утяженнями було присилувано від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався, із тим Запорозьким Військом та народом малоросійським у протекцію Московської Держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, Його Милості, шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невольничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено... щоб було утверджено вічно єдину віру православну східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іга, вправити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу».

У 2-й статті йшлося про встановлення кордонів і забезпечення територіальної цілісності Козацької держави, яка б об'єднувала як Правобережну, так і Лівобережну Україну: «...як кожна держава склада-

Святоуспенський кафедральний собор у Полтаві. Кінець XVII–XVIII ст. Сучасне фото

ється і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської Держави передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені». Тут же йшлося про те, щоб український гетьман за підтримки шведського короля добивався в сусідніх монархів визнання кордонів Козацької держави, а в московського царя повернення захоплених упродовж 1708–1709 рр. полонених козаків: «Має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до Найяснішого Маєстату, Його Королівської Величності, Шведського як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той-таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах і кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах Його Величності з Московською Державою було й таке викладено, щоб як невільників наших, які тепер у Московській Державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської Держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій Королівській Величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі Його ж Величності».

Про налагодження добросусідських відносин із Кримським ханством ішлося у 3-й конституційній статті. Окремий 4-й пункт присвячувався політико-правовому статусу Запорозької Січі, усі козаки якої під час антимосковського повстання 1708—1709 рр. перейшли на бік Мазепи й тепер підтримували Орлика: «Запорозьке Низове Військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але Московська Держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Запорозькому Низовому Війську учинити перешкоду в рибних і звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке Військо не очистить тих ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман, при трактуванні Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського з Московською Державою про мир, про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських; так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первинної області Запорозького Війська повернено». Згідно з 5-м пунктом, старовинний козацький монастир у Трахтемирові, містечка Переволочна і Келеберда на Полтавщині разом з Переволочанською переправою через Дніпро мали перейти під юрисдикцію Січі.

Та найбільшим досягненням першої української конституції була виписана у 6-й статті законодавча норма колективного ухвалення рішень через голосування на представницькому органі влади — «публічних» Радах, які мали збиратися три рази на рік (на Різдво Христове, на Воскресіння Христове та на Покрову Пресвятої Богородиці): «Над те з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, обрані за гетьманською згодою, і з тими всіма

Мазепа і Карл XII на Дніпрі. Фрагмент. Художник Г. Седерстрьом. 1879 р.

генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні в кожному році Ради...» Окрім того, обрані на раду «депутати» або ж урядовці, представлені генеральною старшиною, при порушенні гетьманом тогочасних законів і звичаїв мали право висловлюватися з цього приводу: «А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на Раді Його Вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних...» Разом із тим за повноваженнями Рада могла відібрати владу у кожного урядовця, але лише за згодою гетьмана.

У зв'язку з цим науковці стверджують, що козацька Конституція 1710 р. проголосила станову виборну монархію парламентського типу на зразок Речі Посполитої. Виборна рада поруч з виборним гетьманом була водночас і законодавчим, і контрольним, і розпорядчим органом. Отже, встановлювалася колегіальна демократична форма правління Україною. Згідно з конституційними положеннями, мали обиратися полковники (їх можна прирівняти до сучасних голів облдержадміністрацій) та сотники (відповідно — голови райдержадміністрацій). Запорукою їхнього некорупційного урядування мали бути вписані в Основному законі Козацької держави важливі норми періодичної звітності та переобрання/необрання на Радах, що проводилися, як зазначалося, тричі на рік.

«Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь

іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен перекупник має й понести», — зазначалося у 7-й статті Конституції. А у наступній, 8-й статті, ішлося про права генеральних старшин, які перебували при гетьмані.

9-та стаття встановлювала повноваження тогочасного міністра фінансів — генерального підскарб'я, «який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовим й приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну». Тут же йшлося про гетьманські повноваження у фінансово-економічній сфері: «А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу».

Як потрібно боротися із свавіллям козацьких можновладців і тогочасною корупцією, зазначалося у 10-й статті: «Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому Війську порядками, за посадою уряду свого має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків — має

Соратник І. Мазепи полковник Стародубського полку Михайло Миклашевський.
Портрет початку XVIII ст.

те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних на купнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових і посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискаються без вільного обрання понад слушність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади — щодо того конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими додатками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники й зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти».

Не забули в Конституції 1710 р. й про козацьких вдів і сиріт, яких, зважаючи на постійні військові дії й загибель козаків, було на той час в Україні дуже багато. Про їхні права і привілеї йшлося в 11-й статті: «Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків — домовлено й постановлено».

Права українських міст, міщан, купців та селян забезпечувалися 12-ю і 14-ю статтями. Зокрема, в 12-й статті зазначалося, що «не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили з посесію, а їхні

Герб Пилипа Орлика.
Сучасне відтворення

посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегшті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння від воєнної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра

й маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідки, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами повернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції».

Окремо в документі (13-та стаття) обумовлювався статус міста Києва та міст із магдебурзьким правом: «Столичне місто Київ та інші українські городи з магістратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі».

У 15-й статті йшлося про забезпечення існування найманих, т. зв. сердюцьких, підрозділів у структурі української армії, а в 16-й йшлося про організацію торгівлі та унормування податкової системи на всій території України.

Наприкінці Конституції говорилося, що виконання усіх статей тогочасного Основного закону має забезпечувати «ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які Його Вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки».

Окрім того, новообраний гетьман Пилип Орлик, який, як відомо, довгий час був «правою рукою» Івана Мазепи, склав присягу такого змісту: «Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в Святій Тройці, на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими, за зволенням Найяснішої Королівської Величності Шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького Війська тут, при боці Його Королівської Величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінне виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до

Пам'ятний знак на місці таборування військ Карла XII та І. Мазепи й П. Орлика поблизу Бендер. Сучасне фото

вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого й меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна Страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую».

Слід зауважити, що хоча внаслідок постійних воєнних дій реалізація положень Конституції Козацької держави й була досить обмежена внаслідок несприятливої міжнародної ситуації та поразки українців у Полтавській битві 1709 р., але впродовж декількох років її статті частково діяли на теренах Правобережної України. Разом із тим Конституція 1710 р., яка була укладена між гетьманом Пилипом Орликом і козацькою старшиною (а основні її положення були продуковані, на нашу думку, ще самим Мазепою), переконливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти жити згідно з власними звичаями, традиціями й законами. Конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь накопичений у попередні роки державотворчий потенціал козацтва, а з іншого — стали невичерпним джерелом для наступних виступів українського народу за незалежність.

Після Полтави: боротьба гетьмана Пилипа Орлика з царем Петром I та захист короля Карла XII Густава

5 квітня 1710 р. на найвищу посаду в Українському гетьманаті було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика, життя і діяльність якого досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Уже саме обрання П. Орлика відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде знято «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей». Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII Густав надав такий гарантійний документ гетьманові. Він мав назву «*Diploma a ssecuratiorium pro duce et exercitu zaporoviensi*». За влучним висловом історика Б. Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та при-

Церква Св. Петра і Павла у с. Косу́та (сучасна Білорусь), де народився Пилип Орлик вілеї Війська Запорозького, а й ставав гарантом незалежності України та її кордонів.

Згодом Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України й гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою «*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*» знамениту українську Конституцію «*Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*».

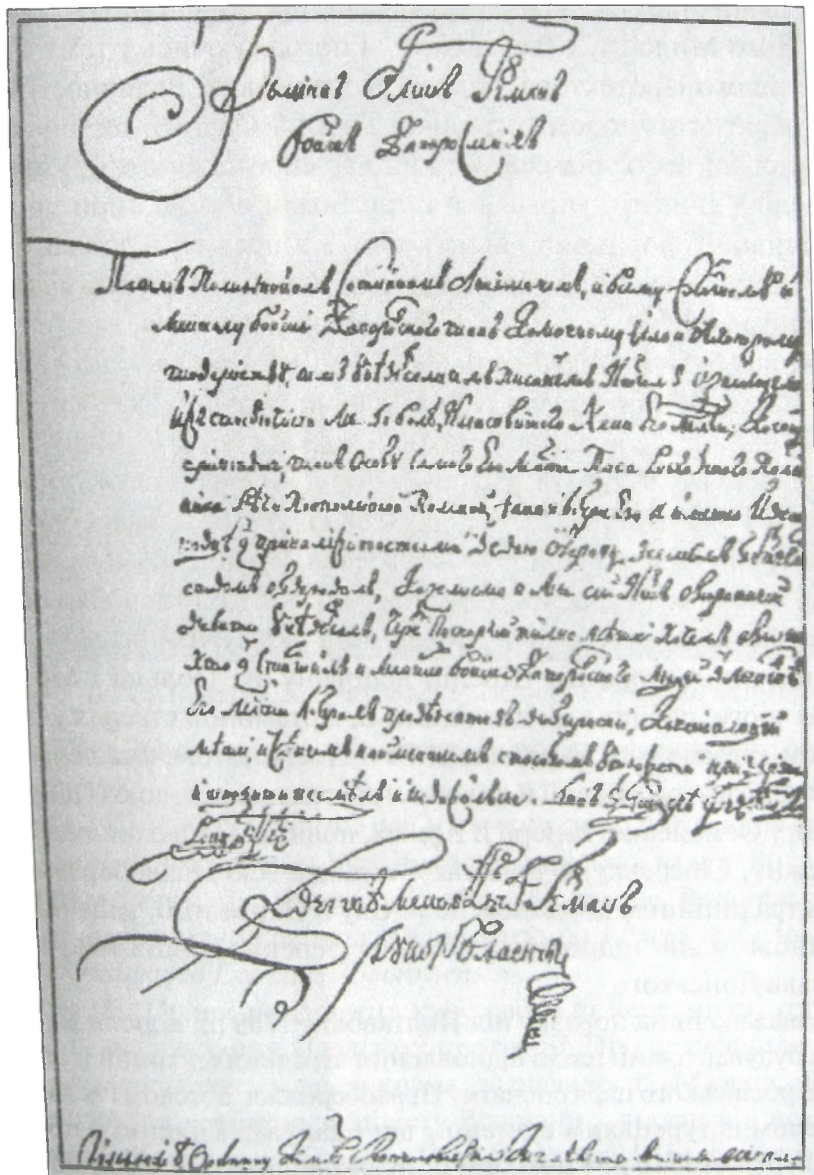
Отже, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й самі «*Pacta et Contitutiones...*», де, зокрема, зазначалося: «Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону Найяснішого Короля, Його Милості Шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря

Запорозьке Військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського... і погоджуючись у тому з волею Найяснішого Протектора нашого, Королівської Величності Шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції Найяснішої Королівської Величності...» У преамбулі до цього документа вказувалася й причина піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «Запорозьке Військо вдалося під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових».

Слід зауважити, що П. Орлик, який упродовж довгих десятиліть перебував у еміграції, ніколи не зрікався задекларованої у 1710 р. протекції короля Швеції. Оцінюючи тогочасні українсько-шведські відносини, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвану від Польщі і Москви». У свою чергу, російський дослідник В. Артамонов стверджував, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції й використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядковуватися терени донців-некрасівців й Війська Донського.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII Густав будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха поблизу Бендерської фортеці відбулася нарада за участю гетьмана

Універсал гетьмана П. Орлика. 1710-ті роки

П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького — представника «опозиційного» польського короля С. Лешинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною.

У зв'язку з цим Орлик розпочинає активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він посилає до України своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу й вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську Корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреем і відряджає послів до Османської імперії, де ті домагаються в султана Агмеда III оголошення війни Росії.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту цієї угоди (поданому козацькими дипломатами 19 січня) йшлося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції». Отже, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Водночас в одній із пропонованих статей гетьман Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана й так трактував рівноправний зв'язок з татарами: «Хан і вся Кримська Держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України».

Хоча в остаточному тексті договору, який було затверджено Девлет-Гіреем, і не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося: «Хай вона (Україна. — Т. Ч.) буде вільним народом». Зауважмо, що українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко окреслений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня.

Перед тим як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора Карла XII Густава, який надав гетьману спеціаль-

ний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «Підступні ворожі плани (Росії. — Т. Ч.) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель». Однак справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників і продукування інших зовнішньополітичних комбінацій — тепер вже за безпосередньої участі другого монарха — султана Османської імперії Агмеда III.

Саме українські дипломати, вислані Орликом до Туреччини на початку 1711 р., за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра домоглися у турецького султана Агмеда III оголошення війни Московській державі. Османська армія переправилась через Дунай і підійшла до р. Прут в районі молдавського містечка Фальчі. У свою чергу, московська армія, задля завоювання придунайських князівств, рухалася від прикордонних Сорок до тогочасної столиці Молдавії міста Ясси. У зв'язку з цим історики зауважували, що т. зв. Прутський похід Петра I, про який згадувалося вище, мав за мету утворення такого собі «Орієнтального цесарства», тобто великої православної імперії на теренах колишньої Візантії. Однак не так сталося, як гадалося.

Данський посол Юст-Юль залишив спогади про те, що під час просування московитів до Пруту запорожці К. Гордієнка за наказом гетьмана Орлика атакували військовий обоз Петра I й відібрали 700 (!) підвод з хлібом і мукою, а також постійно відрізували їм шлях у напрямку до найближчих річок.

Улітку 1711 р. війська гетьмана Орлика брали участь на боці султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу молдавського містечка Станілешті. 8 липня об'єднані підрозділи турків, татар, шведів та українців вдалим маневром швидко оточили московських стрільців, які навіть не встигли як слід облаштувати оборонний табір. Після цього союзницькі війська без перешкод звели

навколо війська Петра I земляні вали й установили на них гармати. Бомбардування деморалізованої у результаті такого розвитку подій царської армії тривало в ніч з 9 на 10, а також упродовж усього дня 10 липня. Тоді було вбито близько 3000 московських воїнів. Якби турецьке командування не наказало припинити вогонь, російську армію було би знищено дощенту. У її штабі офіцери, готуючись до полону, почали палити секретні документи. Пізніше сам Петро I згадував, що під Прутом «майже так не трапилося, як зі шведами під Полтавою».

Великий візир Османської імперії Балтаджі Мегмед-паша. XVIII ст.

Треба наголосити на тому, що близько 7000 українських козаків під керівництвом П. Орлика та К. Гордієнка відіграли досить суттєву роль у перемозі Османської імперії, Шведського королівства та Кримського ханства над московитами у цій кампанії й, таким чином, відплатили росіянам за поразку під Полтавою.

Щоб уникнути ганебного полону, Петро I за порадою своєї дружини Катерини наказав зібрати гроші й коштовності й відправив свого урядовця П. Шафірова для «переговорів» із великим візирем Балтаджі Мегмед-пашею. Той мав підкупити останнього й підписати з турками мирну угоду на будь-яких умовах, лише б випустили залишки російської армії на чолі з царем з полону-оточення. Як засвідчують окремі джерела, Балтаджі Мегмед-паша за 850 кг золота погодився зняти облогу. Про те, яке значення мав такий «міждержавний хабар», засвідчував факт заснування Петром I у 1712 р. ордена Святої великомучениці Катерини (інша назва — «Визволення») на згадку про те, як цариця вчасно підказала зручний вихід із, здавалося б, безнадійної ситуації.

Отже, у липні 1711 р. між Османською імперією та Московською державою було підписано т. зв. Прутський мирний договір, за яким росіяни віддавали туркам Азов, а також мали знести низку новозбудованих фортець у Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї. Питання про політичний статус України стало одним із головних під час переговорів — цар змушений був «відняти від неї руку» на користь гетьмана П. Орлика.

Українське посольство у жовтні 1711 р. до Стамбула очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що стосувався України й був досить неясно сформульований. Генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною по обидва боки Дніпра; 2) Україною мав управляти гетьман, якого б обирали вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) має бути забезпечено автономні права Запорозької Січі тощо. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру», — акцентував Шафіров у листі до царя.

Отже, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. До речі, посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської Корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не

Цар Петро I в обложеному турецько-шведсько-українськими військами таборі на р. Прут. XVIII ст.

розголошувався і його тримав у себе член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин. Хоча підтримання тісних відносин відразу з обома монархами поставило П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порту. «Він (Карл XII Густав. — Т. Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам», — згадував Орлик вже під час свого перебування в еміграції.

Унаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III. Перший із них, що його було оформлено між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанську грамоту, забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра». Тобто під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафировим і, найголовніше, виконання

Петром I прутських домовленостей змусили Агмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті (від 16 березня 1712 р.). На жаль, у ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Найголовнішим положенням цього договору було: «Ми (турецький султан. — *Т. Ч.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного царства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією». Таким чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України у «повне володіння» гетьмана Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на 25 років, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Цей мирний договір між Росією й Туреччиною викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звернувся до турецького візира, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію, посилаючись при цьому на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, а й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська Його Величності Шведського Короля і разом пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»

Водночас П. Орлик вимагав, щоби царські війська не тільки покинули всю територію України (а не лише Правобережжя), а й повернули її законнообраному володарю (тобто собі) забране «майно». Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «Щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну».

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому, згідно з грамотами Агмеда III, Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., а й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і ствердився в цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б йому змоги володарювати тут довго.

Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?» — наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України. Також він намагався переконати Карла XII Густава в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішив звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Саксонським. Як стверджували Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха.

Польський дослідник Й. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII Густав попереджав гетьмана, що в такому разі він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже,

Король Карл XII. Художник Фзілжех. 1743 р.

султан порушив свої зобов'язання перед гетьманатом. Натомість П. Орлик разом зі старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й. В. (Його Величності. — Т. Ч.) шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності.

Слід наголосити на тому, що за всієї «заангажованості» султаном український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII Густава у Варниці (т. зв. калабалик). Тоді хан Девлет-Гірей відіслав до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він підтримуватиме — короля чи султана з ханом. На таке запитання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції. «Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я... не прийму заступництва турків», — писав згодом Орлик у щоденнику.

На чолі кількох десятків козаків гетьман мужньо бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII Густава проти 20 000 татар і 6000 турків у варницькому таборі. Ця подія відбувалася 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «Було б мило Божові й відповідало б сподіванням... якби Священна Королівська Величність уклали мир із московитом, з'єднавши з ним своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. — Т. Ч.)». Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII Густава укласти договір з польським королем: «...якщо Його Величність Король Шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над

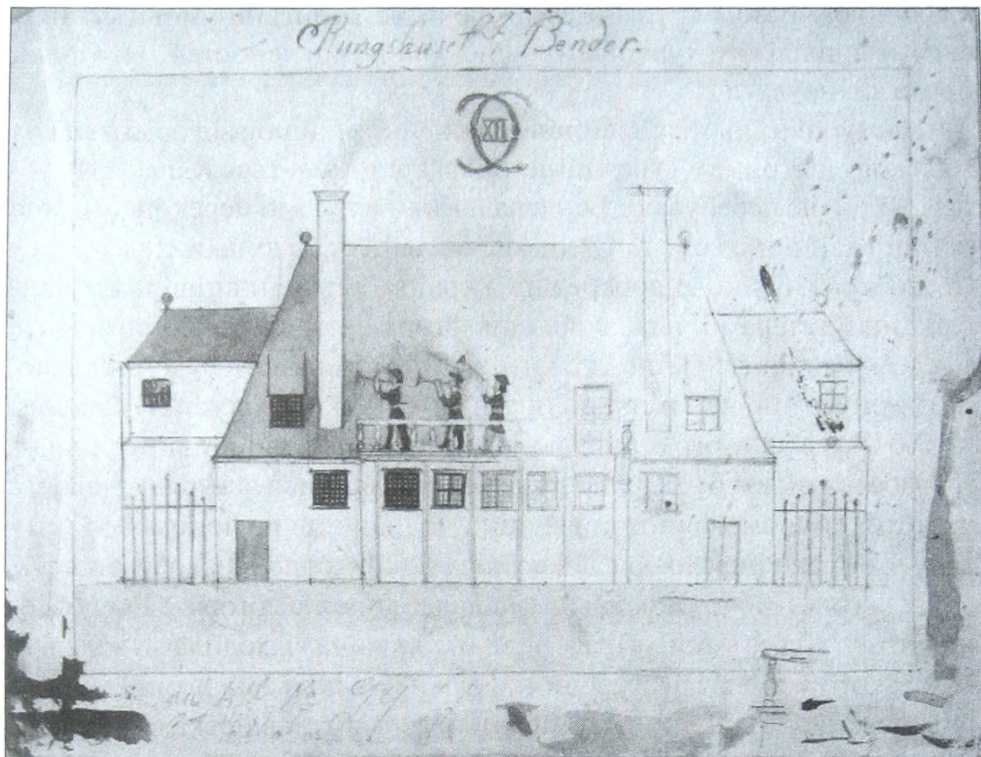
Україною». Разом із тим, незважаючи на не вигідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їх.

Поступово Орлик у зовнішній політиці відійшов від орієнтації на військову підтримку Туреччини. Він і далі тримається Карла XII Густава, який ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не тільки спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював із турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Але тільки-но таку можливість було втрачено, він звернувся по допомогу до польського короля Августа II Саксонського. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі — Орлик дуже хотів домогтися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя.

22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і родиною в напрямку Швеції. Це призвело до краху дипломатичних і військових планів Орлика за допомогою полівасалітетної зовнішньої політики відновити владу в Українському гетьманаті.

Перебуваючи на чужині, П. Орлик вів особистий щоденник, який, по суті, став його своєрідним заповітом для наступних поколінь. Щоденник гетьмана, який має обсяг понад 2000 (!) сторінок й відтворює період з 1720 до 1733 р., зберігається в архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі. Записи П. Орлик робив польською мовою з вкрапленням українських, латинських, французьких, турецьких, сербських і грецьких поодиноких слів й окремих фраз.

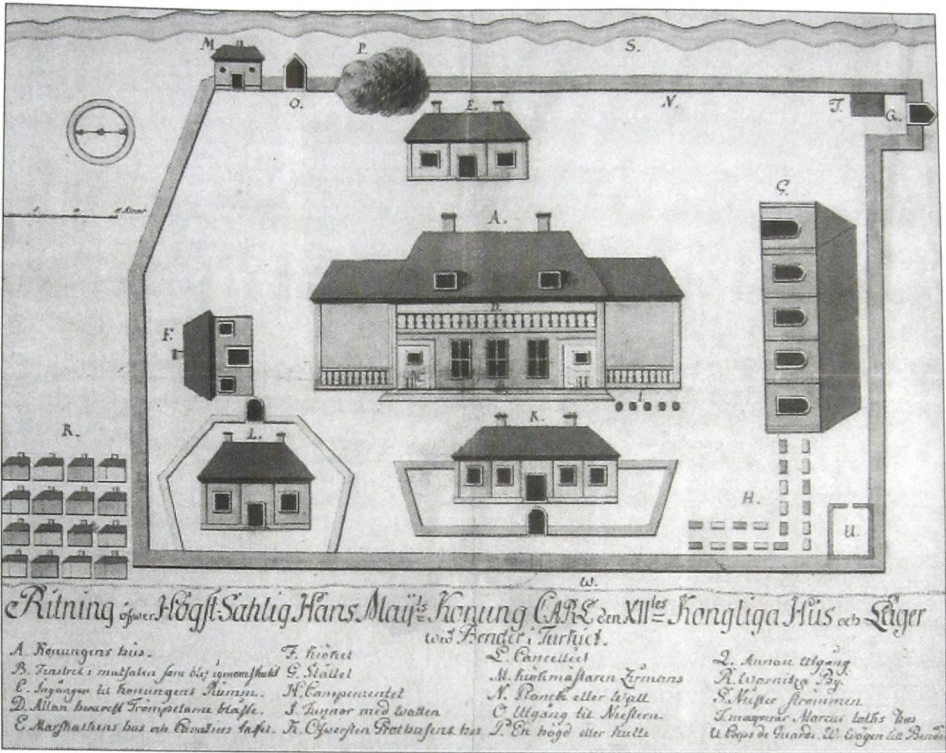
Щоденник розбито на п'ять окремих зошитів-частин. Лише першу частину «Діярія подорожнього, розпочатого 10 жовтня 1720 р. в ім'я Найсвятішої Трійці» (саме так в оригіналі називається щоден-

Будинок Карла XII в Бендерах. Початок XVIII ст.

ник) із описом подій від жовтня 1720 р. до лютого 1723 р. було опубліковано й перекладено в наш час українською мовою. Інші частини, які стосуються 1723–1733 рр., хоча й видано у межах всього щоденника репринтним способом Інститутом українознавчих студій Гарвардського університету (США) в 1988 р., однак вони ще потребують фахового перекладу й спеціалізованої «розшифровки» з огляду на складний почерк Орлика.

Сучасний французький історик Даніель Бовуа відзначав, що записи гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика за своїм змістом є не лише подорожнім щоденником, а й великим збірником, який, з одного боку, є мішаниною різних речей, що передають дух часу та глибоко особисті реакції автора на всі сторони побуту, а з іншого — відтво-

Малюнок-схема штаб-квартири Карла XII в Бендерах. 1710-ті рр.

рюють усе, що доходило до Орлика з міжнародного життя. Символічним виглядає висновок відомого науковця щодо порівняння Пилипа Орлика з видатним європейським просвітителем Вольтером. Окрім того, Д. Бовуа засвідчив велику історичну цінність щоденника, який «реєстрував усвідомлення української ідеї в Європі».

Виникає питання: а чому це Орлик писав польською мовою? Тут зауважмо, що, з огляду на те, що українські землі довгий час перебували у складі Польсько-Литовської держави, ця мова стала однією з основних, поруч із українською, нею послуговувалася в діловому мовленні й письмі козацька еліта. Слід нагадати й те, що П. Орлик народився на теренах Великого князівства Литовського, де поруч із литовською та українською у повсякденному вжитку перебувала й

Замок дружини Григора Орлика в Дентевілі (Франція). Сучасний вигляд

польська мова. Отже, нічого дивного немає в тому, що свої записи уродженець історичної Литви та представник козацької старшини вів саме цією мовою. Поряд із особистими міркуваннями автора тут у вигляді копій із листів вибірково відтворено листування гетьмана з багатьма можновладцями Європи й Азії.

Відомо, що, окрім Конституції України 1710 р., поетичних творів та щоденника, перу П. Орлика належав Маніфест до європейських націй, який було оприлюднено навесні 1712 р. Головною ідеєю цього документа (що, до речі, до болю нагадував Маніфест до європейських монархів 1658 р. гетьмана Івана Виговського!) було пояснення основних мотивів боротьби за визволення українців з-під влади Москви. Зокрема, в ньому проголошувалося: «Ми не можемо дивитися холоднокривно на нещастя, яким віддано нашу націю. На порушення її прав у так багатьох випадках, ми, одначе, не будемо діяти з почуттям помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету».

«Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну», — писав в одному з останніх листів до свого сина Григора²³ володар гетьманської булави в еміграції Пилип Орлик. Цим він не тільки засвідчував свій високий громадянський патріотизм і непереможну політичну волю, а й заповідав наступним поколінням українців бути незламними в боротьбі за свою свободу.

Національна пам'ять про гетьмана Івана Мазепу та Полтавську битву

Самостійне існування Козацької держави — до цього прагнули всі попередники Івана Мазепи, починаючи від Богдана Хмельницького. Та, на жаль, це бажання нівелювалося політикою навколишніх країн, де вже задовго до XVII ст. було сформовано сильну монархічну владу. Більш як півстоліття українські правителі-гетьмани, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав — Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства та Османської імперії, були змушені провадити політику лавірування між ними, пе-

²³ Орлик Григорій (5.11.1702 — 14.11.1759) — політичний та військовий діяч, дипломат, генерал-поручик французької армії, граф. Народився у Батурині (нині — Чернігівська обл.). Його хрещеним батьком був І. Мазепа. Після поразки українсько-шведських сил від російських військ у Полтавській битві 1709 р. разом з родиною перебував в еміграції. Протягом 1716—1718 рр. навчався у Лундському університеті (Швеція). У 20-ті роки XVII ст. — лейтенант саксонської королівської гвардії у Бреславі. Невдовзі переїхав до Франції, де розпочав службу при дворі короля Франції Людовіка XV. У 1731 р. Григорій подав меморіал до французького уряду, де наголошував, що, згідно з Прутським трактатом 1711 р., Російська імперія повинна була відмовитися від України. За дорученням Людовіка XV у 1732 р. перебував із таємною місією у Криму, щоб умовити хана підтримати планований спільний виступ П. Орлика і Запорозької Січі проти Москви. Через два роки відвідав Лівобережну Україну, де зустрівся з козацькою старшиною. Упродовж 30—40-х років намагався створити антиросійську коаліцію держав за участю Франції, Швеції, Туреччини і Криму, яка б сприяла відновленню гетьманської влади його батька в Україні. Відзначився у складі французької армії під час Семилітньої війни 1756—1763 рр. Після смерті П. Орлика (1742) Григорій зберігав його архів, на основі якого розпочав писати працю з української історії. Був одружений із графинею Луїзі-Олені Ле Брюн з роду Дентевіль, весілля з якою відбулося 3 грудня 1749 р. у присутності Людовіка XV. Помер у 1759 р. від ран, отриманих в битвах під Бергеном і Мінденом (нині — Німеччина).

Сторінка арабського Євангелія з гербом І. Мазепи. Початок XVIII ст. Сирія

реходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалося міжнародно-правове існування Української козацької держави. Саме таким важким, хоч і торованим попередниками шляхом випало рухатися й гетьману Мазепі.

Та впродовж довгих років перебування України у складі Російської імперії та Радянського Союзу історична пам'ять про гетьмана Мазепу й мазепинців спотворювалася на догоду політичним режимам, про них можна було згадувати лише як про «зрадників». Лише у зв'язку з національним відродженням наприкінці 80-х років ХХ ст. і постановам новітньої Української держави у 1991 р. про події Мазепинського повстання та Полтавської битви стало можливо говорити й писати об'єктивно без ідеологічних імперсько-радянських стереотипів.

Відзначення упродовж 2008 р. таких історичних подій, як 300-річчя повстання на чолі з гетьманом Іваном Мазепою проти інкорпорації України до складу Російської держави й українсько-шведський союз, викликає інтерес широкої громадськості до місць, пов'язаних з ними не тільки в нашій країні, а й у багатьох іноземних державах. Безперечно, великий резонанс серед міжнародної спільноти також матиме й відзначення у 2009 р. чергового ювілею Полтавської битви, яка значно вплинула на хід загальноєвропейської Великої Північної війни 1700–1721 рр.

Сьогодні в Україні існує Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви». Він виник ще за сталінських тоталітарних часів (з використанням вцілілих фондів Музею історії Полтавської битви, що був заснований істориком І. Павловським й існував у межах Російської імперії упродовж 1909–1918 рр.) — у 1950 р. Тоді він мав назву «Державний музей історії Полтавської битви». З того часу експозиції музею відображають уявлення радянського партійного керівництва на чолі з Й. Сталіним, який особисто цікавився проблемами відновлення цього музею, про історичне минуле Росії. Перебуваючи на посаді Голови Ради Міністрів Радянського Союзу, 25 травня 1949 р. Сталін підписав спеціальний наказ за № 2102 (далі мовою оригіналу):

«В целях восстановления и дальнейшего сохранения памятников Полтавской битвы, Совет Министров Союза ССР постановляет:

Обязать Совет Министров Украинской ССР:

а) реставрировать в 1949–50 гг. архитектурные и фортификационные памятники, находящиеся на территории Полтавской битвы и в г. Полтаве;

б) восстановить и открыть не позднее 1-го мая 1950 года музей на территории поля Полтавской битвы;

в) провести работы по благоустройству и озеленению поля Полтавской битвы».

Засновник Музею історії Полтавської битви історик І. Павловський. Фото початку ХХ ст.

Згідно з розпорядженням вищого керівництва комуністичної імперії на чолі з самим Й. Сталіним, заступник голови Комітету культури й освіти при Раді Міністрів Української РСР Швайко надіслав голові Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР А. Лебедеву документ такого змісту:

«Согласно постановлению Совета министров Союза ССР от 25 мая 1949 года № 2102 в г. Полтава создается музей „История Полтавской битвы“».

Полтавская битва, вошедшая в историю народов СССР как одно из наиболее выдающихся исторических событий, явилась блестящим проявлением силы русского оружия, высокого патриотизма, содружества и героизма трех братских народов — русского, украинского и белорусского в борьбе против шведских интервентов за независимость своей родины.

Учитывая огромное историческое и культурно-просветительное значение создаваемого музея, Комитет по делам культпросветучреждений при Совете Министров УССР просит Вас дать указание

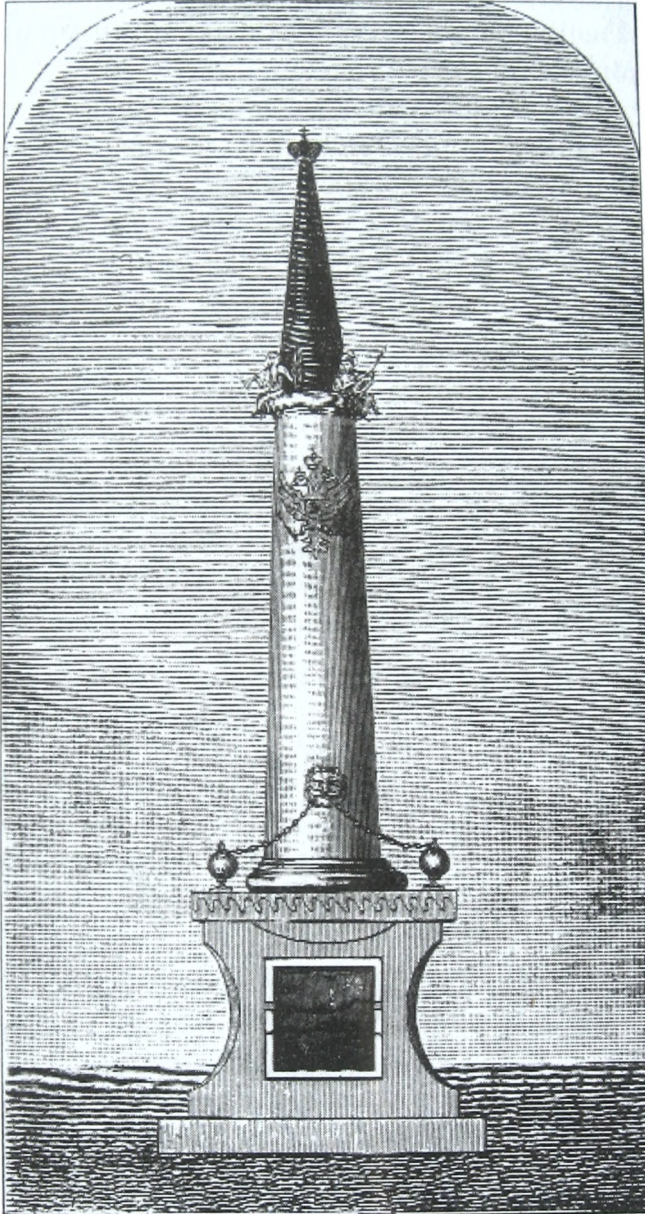

подведомственным Вам музеям о выделении экспонатов изобразительного искусства, могущих быть использованными в экспозиции Музея истории Полтавской битвы».

Отже, з огляду на велике зацікавлення товариша Й. Сталіна історією доби правління російського царя Петра I та всім, що було з цим пов'язано, історичний музей в українському місті Полтава впродовж першої половини 50-х років ХХ ст. було відкрито. А вже у 1981 р., «враховуючи особливу історичну і художню цінність пам'яток історії та культури Поля Полтавської битви, з метою забезпечення їх охорони і широкого використання в комуністичному вихованні трудящих» спільною Постановою Центрального комітету Комуністичної партії України та Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. музею надали новий статус всеукраїнського державного історико-культурного заповідника.

На жаль, із того часу, з огляду на об'єктивні й суб'єктивні причини, експозиції заповідника в основному залишилися неоновленими і з незначними змінами збереглися й донині. Саме тому заслуговує на увагу й всебічну підтримку бажання нинішнього керівництва заповідника «Поле Полтавської битви» зробити в межах наявної експозиції (що її розміщено в дев'яти кімнатах-залах) Музею історії Полтавської битви нову залу під назвою «Козацька держава» та внести певні зміни до інших восьми залів. Подолання багатовікового замовчування історичної правди, різноманітних політичних інсинуацій через відтворення національної пам'яті сприятиме оздоровленню й об'єднанню українського суспільства.

Разом із тим ці зміни за браком належної уваги з боку держави й відповідного фінансування, на жаль, мають спорадичний і поверховий характер і не можуть вплинути на загальне об'єктивне сприйняття відвідувачами заповідника та музею подій Великої Північної війни 1700–1721 рр., зокрема й Полтавської битви 1709 р., у контексті історичних і гуманітарних наслідків для України та інших країн Європи й Азії, що їх було втягнуто до цього міжнародного конфлікту.

Перший пам'ятник на честь Полтавської битви. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Варто зазначити, що за роки незалежності наукова спільнота України здобула можливість дослідити й вивчити різноманітні аспекти Великої Північної війни й Полтавської битви, зокрема місце в цих подіях Української козацької держави, яка прагнула відіграти свою роль у запеклій боротьбі між Російською державою, Річчю Посполитою та Шведським королівством — на той час, по суті, імперськими утвореннями.

У зв'язку з цим співробітники заповідника «Поле Полтавської битви» розробили проект нової концепції розвитку заповідника.

Слід зауважити, що останніми десятиліттями заповідник та його підрозділ «Музей історії Полтавської битви» були позбавлені належного фінансування, унаслідок чого в експозиціях не знайшли наочного відображення важливі події історії України XVII—XVIII ст. у контексті європейської Великої Північної війни взагалі й Полтавської битви зокрема. На часі проведення відповідної реекспозиції музею й установа нових пам'яток в межах території заповідника.

Головним має стати висвітлення подій української минувшини крізь призму історії Європейського континенту, а саме розкриття участі України у Великій Північній війні 1700–1721 рр. та Полтавській битві 1709 р. Натомість на сьогодні тематика музею, на жаль, зосереджується лише навколо перемоги Російської імперії над Шведським королівством під час Полтавської битви. Незважаючи на існування зали «Козацька держава» (де представлено портрети І. Мазепи та Д. Апостола, кілька предметів козацької зброї тощо), численні відвідувачі музею не можуть скласти уяву про такі важливі проблеми:

- що на той час собою являла Українська козацька держава?
- чому протягом 1700–1707 рр. вона брала активну участь у Великій Північній війні на боці Петра I, а потім перейшла на бік його супротивника Карла XII Густава?
- які бойові якості мало козацьке військо на початку XVIII ст.?

Полтавська баталія. Художник М. Ломоносов. Мозаїка XVIII ст.

— чому між І. Мазепою та Карлом XII Густавом у 1708 р. було укладено українсько-шведський союз?

— як розвивалися події в Україні загалом та на Полтавщині зокрема у межах повстання І. Мазепи проти російського панування?

— чому Запорозька Січ на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримала Швецію?

— якими були причини розколу серед українців, котрі брали участь у Полтавській битві по «різні боки барикад»?

— скільки козацького війська взяло участь у Полтавській битві 1709 р.?

— які наслідки мала Полтавська битва для України та її державності?

— які держави та народи, окрім Росії та Швеції, брали участь у Великій Північній війні 1700–1721 рр.?

Гетьман Іван Скоропадський.
Художник О. Осипов. ХІХ ст.

— чому упродовж кількох століть історія Полтавської битви 1709 р. подавалася лише через призму «перемоги російської зброї»?

— чому з 1991 р. так мало зроблено для того, щоб увіковічнити пам'ять про українських козаків, які брали участь у Полтавській битві?

Усі перелічені заходи є важливими й потребують уваги відповідних державних органів. Найбільш пріоритетними, з огляду на можливість набуття заповідником статусу «Національ-

ний» та відзначення 300-річчя повстання І. Мазепи та Полтавської битви, є, на нашу думку, такі заходи:

— проведення комплексних археологічних досліджень території заповідника (тут пропонується утворити міжнародну експедицію Інституту археології НАН України із залученням зарубіжних спеціалістів-археологів);

— включення до території заповідника місця таборування козацьких військ гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського (у зв'язку з цим пропонується точно локалізувати ці місця, а також встановити там відповідні меморіальні пам'ятні знаки);

— спорудження меморіалу на честь українських козаків — учасників Полтавської битви (пропонується визначити відповідне місце безпосередньо на полі Полтавської битви неподалік музею);

— встановлення пам'ятників гетьману І. Мазепі й королю Карлу XII Густаву (пропонується встановити їх поруч із пам'ятником Петру І, який височіє самотою перед будівлею музею «Поле Полтавської битви»);

— реставрація приміщення першого музею Полтавської битви (підтримується пропозиція щодо розміщення тут експозиції, яка б висвітлювала ті знакові історичні події, що відбулися на території місця Полтавської битви до і після 1709 р.);

— встановлення пам'ятника козацькому літописцю Самійлу Величку в с. Жуки Полтавської області (пропонується створити там також музей Самійла Величка з включенням його до Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»);

— створення координаційної ради щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви за участю наукових установ України.

Проведення таких заходів сприятиме гідному вшануванню пам'яті всіх загиблих на полі Полтавської битви, а особливо українців, які брали у ній участь, але яких, на відміну від росіян (їм присвячено 18 пам'яток) та шведів (3 пам'ятки), так і не було належно пошановано й до цього часу.

Вважаємо, що зміна тематики експозицій Музею історії Полтавської битви має відбутися у таких питаннях:

— по-перше, у висвітленні історії Українського гетьманату від 1648 р. до 1699 р. (орієнтовно зал № 1: «Козацька держава»);

— по-друге, у розкритті причин, перебігу й наслідків Великої Північної війни 1700–1721 рр. (зал № 2: «Велика Північна війна початку XVIII ст.»);

— по-третє, у показові участі й ролі українського козацького війська у Великій Північній війні 1700–1721 рр. спочатку на боці Російської держави, а потім Швецького королівства й Османської імперії (зал № 3: «Українське козацьке військо та його участь у війні 1700–1721 рр.»);

— по-четверте, у розкритті діяльності гетьмана І. Мазепи та його сподвижників у контексті виступу за «права та привілеї» українського народу (зал № 4: «Гетьман І. Мазепа: між Росією та Швецією»);

— по-п'яте, у висвітленні історії Росії на чолі з Петром I та Швеції на чолі з Карлом XII Густавом (зал № 5: «Боротьба Швеції та Росії за панування у Європі»);

— по-шосте, у розкритті передумов, перебігу й наслідків Полтавської битви 14–27 червня 1709 р. та участі в ній українського козацтва (зал № 6: «Полтавська битва 1709 року»);

— по-сьоме, у показові історії Полтавського козацького полку та усіх подій Великої Північної війни 1700–1721 рр., пов'язаних із Мазепинським повстанням, Полтавською битвою і Полтавщиною (зал № 7: «Полтавщина у Мазепинському повстанні та Великій Північній війні»);

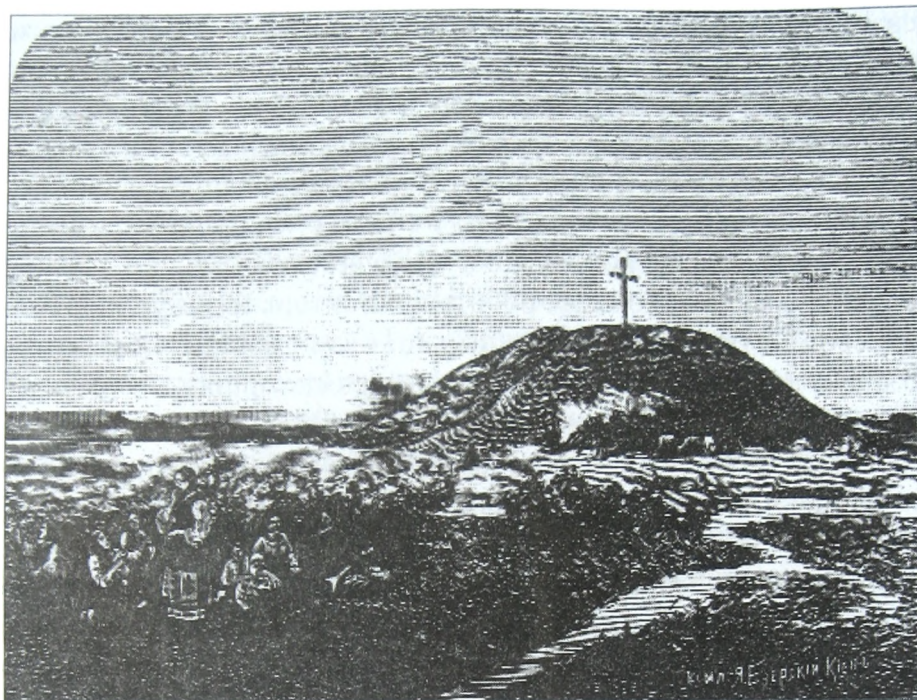
— по-восьме, у висвітленні участі в Полтавській битві представників інших народів: Данії, Польщі, Німеччини, Великобританії, Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Норвегії, Туреччини, Молдавії, Румунії, Калмикії та ін. (зал № 8: «Народи Європи та Азії у Полтавській битві»);

— по-дев'яте, у показі процесів вшанування загиблих та відтворенні пам'яті про Полтавську битву протягом ХІХ — початку ХХІ ст. (зал № 9: «Час лікує рани»).

Нова концепція розвитку заповідника «Поле Полтавської битви» спрямована на справедливе та об'єктивне висвітлення історії Української козацької держави, подій Великої Північної війни 1700–1721 рр., гідне вшанування українських та інших учасників Полтавської битви, які загинули в червні 1709 р.

Плановані зміни, на нашу думку, значно вплинуть на розвиток туризму в м. Полтава та у Полтавській області, а отже, й на наповнення місцевого бюджету. Представлення Полтавської битви 1709 р. як «битви народів» окреслить всеукраїнський та загальноєвропейський контекст заповідників і музеїв регіону та дасть змогу залучати інвестиції європейських (зокрема й російських) державних і приватних інституцій у розвиток музейної, готельно-туристичної та інших важливих галузей міста й області.

Найефективнішим способом реалізації таких планів було б надання заповіднику «Поле Полтавської битви» статусу національного з перетворенням цієї структури на Національний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» та із відповідним

Шведська могила на полі Полтавської битви. Середина XIX ст.

залученням вітчизняних і міжнародних науково-дослідних та інвестиційних програм, а також проведенням у межах музейного комплексу військово-історичних реконструкцій, виставок тощо. Безперечно, цьому буде сприяти й те, що заповідник входить до складу Міжнародної організації військово-історичних музеїв (ІАММ) під егідою ЮНЕСКО й включений до всесвітніх туристичних маршрутів.

Як же вшановують пам'ять про Івана Мазепу, його соратників й усіх полеглих під час Великої Північної війни 1700–1721 рр., антимосковського повстання 1708–1709 рр. та Полтавської битви 27 червня 1709 р. і які заходи проводять чи планують проводити в Україні?

2 листопада 1991 р. у Батурині вперше за багато років забуття відбувся День скорботи за загиблими мазепинцями. Тоді ж небайдужими

до своєї історії українцями було насипано символічну курган-могилу на честь загиблих восени 1708 р. оборонців тогочасної української столиці. З 1992 р. на базі заповідника «Поле Полтавської битви» та Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка проводяться історичні наукові читання, присвячені подіям 300-річної давнини. У 1994 р. на одній з центральних вулиць Полтави з ініціативи громадськості було встановлено пам'ятник українським загиблим козакам роботи архітектора В. Батурина. Тоді ж у місцевому Музеї історії Полтавської битви відкрито експозицію «Козацька держава», яка правдиво відтворює сторінки історії української державності другої половини XVII–XVIII ст. А перед тим у Києві було відкрито Музей гетьманства, де в одному із залів представлено експозицію «Іван Мазепа та його доба». У 1994 р. на батьківщині І. Мазепа у с. Мазепинці Білоцерківського району на Київщині відкрили перший в Україні пам'ятник славному гетьману (скульптор Є. Горбань). Невдовзі два пам'ятники на честь Мазепа було встановлено на Львівщині, а в с. Жуках, що неподалік Полтави, спорудили пам'ятний знак на честь козацького літописця Самійла Величка, який був сучасником Мазепа й постраждав від репресій російської влади.

Поступово Полтава перетворилася на центр досліджень українсько-шведських та українсько-російських взаємин під час Великої Північної війни 1700–1721 рр. Так, у квітні 2002 р. в місті було проведено представницький міжнародний науковий семінар «Карл XII: постать на тлі епохи», де прозвучали ґрунтовні доповіді вчених з України, Швеції, Росії та Фінляндії. Того ж року в м. Галаці (Румунія), де у Свято-Георгієвському соборі було поховано І. Мазепа, за ініціативи місцевої української громади та Посольства України в Румунії українському гетьману встановили пам'ятник роботи місцевого скульптора Г. Тенасе.

У зв'язку з відзначенням чергової річниці дня народження гетьмана І. Мазепа, 21 березня 2007 р. в м. Біла Церква на Київщині за участю провідних вітчизняних істориків, митців, музейних праців-

ників, діячів культури й представників громадських організацій України Інститутом історії України НАН України, Науково-дослідним інститутом козацтва, Міжнародним благодійним фондом «Наша спадщина», Лігою підприємців Білоцерківщини, громадською організацією «Білоцерківська Січ ім. Семена Палія» було організовано представницьку Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Іван Мазепа — будівничий української державності». На ній одногосно було ухвалено документ такого змісту: «Ми, учасники конференції, звертаємося до Президента України пана Віктора Ющенка з вимогливим проханням оголосити 2008 рік „Роком славної пам’яті гетьмана України Івана Мазепи“. Вважаємо за необхідне зробити це з огляду на такі чинники: по-перше, величезний внесок цього видатного державного, політичного, військового й культурного діяча у справу боротьби за незалежність України; по-друге, те, що в 2008 році виповнюється 300 років від початку національно-визвольного повстання на чолі з гетьманом І. Мазепою, яке розпочалося у 1708 році; по-третє, у зв’язку з необхідністю відтворення об’єктивної історичної правди про діяльність І. Мазепи, ім’я якого протягом багатьох століть несправедливо піддавалося різного роду фальсифікаціям».

У результаті проведення конференції, а також обговорення та дискусій учасники запропонували видати указ Президента України, відповідні розпорядження Прем’єр-міністра та постанову Верховної Ради України. Були відпрацьовані й такі пропозиції:

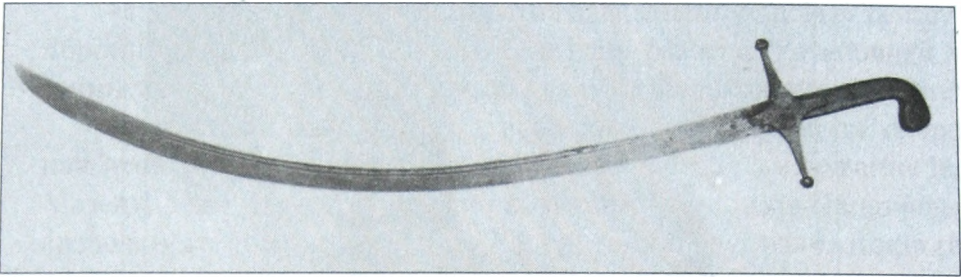
— заснувати державний орден «Іван Мазепа» та вручити його видатним українцям сучасності;

— провести у 2008 році у містах та селах, пов’язаних з Національно-визвольним повстанням 1708–1709 років на чолі з Іваном Мазепою, відповідні заходи щодо вшанування борців за незалежність України. Зокрема, гідно вшанувати пам’ять загиблих українців у Батурині в листопаді 2008 року та у Полтаві в червні 2009 року;

— встановити пам’ятники і пам’ятні знаки гетьману України Івану Мазепі та його соратникам: пам’ятники — у столиці Української держави м. Києві та Полтаві, Білій Церкві (Київщина), Жовкві

Пам'ятник гетьману І. Мазепі у м. Галац (Румунія). Скульптор Г. Тенасе. 2002 р.

Шабля з написом «Іоанн Мазепа 1665». XVII ст.

(Львівщина), у селах Батурині на Чернігівщині й Коломаку на Харківщині; пам'ятні знаки — у містах Дніпропетровську, Очакові (Миколаївщина), Миргороді, Гадячі, Лубнах та у Лохвиці, Диканьці, Великих Будищах (Полтавщина), у містах Ніжині, Глухові, Прилуках, Борзні, Коропі (Чернігівщина), Ромнах, Лебедині, у селі Хоружівка (Сумщина), у містах Фастові, Переяславі-Хмельницькому, Тетіїві (Київщина), Красноперекопську (Крим), Дубно (Рівненщина);

— звернутися до усіх православних конфесій України з пропозицією вшанування пам'яті Івана Мазепи, за гетьманування якого збудовано близько 200 церков і монастирів, у т. ч. власним коштом — майже 40 православних храмів;

— утворити Меморіальний комплекс гетьмана України Івана Мазепи в селі Мазепинці Білоцерківського району на Київщині;

— з метою знаходження будівлі, де народився і проживав Іван Мазепа, утворити експедицію Інституту археології НАН України для проведення відповідних археологічних досліджень у с. Мазепинці;

— відновити історичні назви населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, майданів і вулиць, пов'язаних з біографіями Івана Мазепи та його соратників;

— встановити меморіальні дошки з відповідними написами на пам'ятках історії та культури, які були збудовані на кошти І. Мазепи та його сподвижників;

— вшанувати пам'ять про І. Мазепу та його соратників за межами України: в Румунії (м. Галац), Молдавії (м. Бендери), Швеції

Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові.
Фундований І. Мазепою. Сучасне фото

(м. Стокгольм), Росії (м. Москва, Санкт-Петербург, Стародуб, с. Іванівське Курської обл.), Польщі (м. Варшава, Краків), Нідерландах (м. Девентер), Франції (м. Париж, Руан), Італії (м. Рим), Ізраїлі (м. Єрусалим) та інших країнах, пов'язаних з життям і діяльністю борців за незалежність у 1708–1709 рр.;

— Державному історико-культурному заповіднику «Поле Полтавської битви» у м. Полтава виробити нову концепцію музею та забезпечити відповідне наповнення музейних експозицій. У структурі заповідника утворити Музей «Національно-визвольне повстання 1708–1709 років на чолі з Іваном Мазепою»;

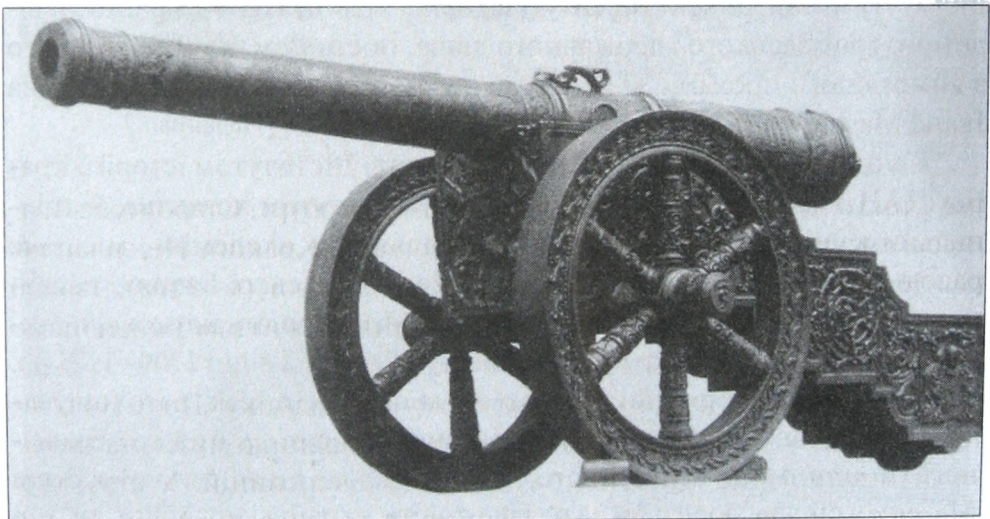
— присвоїти вищому військовому навчальному закладу та частині Збройних сил України ім'я гетьмана Івана Мазепи. Установити Мазепинську стипендію для кращих курсантів військових університетів;

— здійснити заходи щодо відбудови, реставрації та охорони пам'яток історії і культури, які було створено за гетьманування Івана Мазепи. Упорядкувати могили і поховання учасників Національно-визвольного повстання 1708–1709 рр. та інших сподвижників гетьмана Івана Мазепи;

— провести наукові дослідження в архівосховищах і бібліотеках України, Росії, Польщі, Швеції, Австрії, Німеччини, Франції, США, Канади з метою пошуку документів і матеріалів, пов'язаних з Національно-визвольним повстанням 1708–1709 рр., біографією І. Мазепи та його соратників;

— видати фундаментальні наукові й популярні праці, присвячені Національно-визвольному повстанню 1708–1709 рр. і діяльності Івана Мазепи;

— організувати і провести Міжнародні наукові конференції: «Іван Мазепа — будівничий української державності», «Національно-

Гармата з гербом гетьмана І. Мазепи. Майстер К. Балашевич. 1705 р. Кремль, Москва

визвольне повстання 1708–1709 років», «Гетьман Іван Мазепа — видатний історичний діяч України та Європи», «Полтавська битва 1709 року в історичній долі народів України, Росії та Швеції»;

— сприяти зйомкам документальних і телевізійних фільмів, створенню радіопередач, які б висвітлювали життя і діяльність І. Мазепи та його участь у боротьбі за незалежність України;

— започаткувати проведення в містах України, а також в інших країнах світу пересувної виставки «Гетьман Іван Мазепа на чолі Національно-визвольного повстання 1708–1709 років».

На представницькому форумі було ухвалено рішення, щоб за участю урядових делегацій України, Росії, Швеції, Польщі, Норвегії, Фінляндії та інших країн провести гідне вшанування усіх загиблих під час Полтавської битви 1709 р., яка відбулася під час європейської Великої Північної війни 1700–1721 рр.

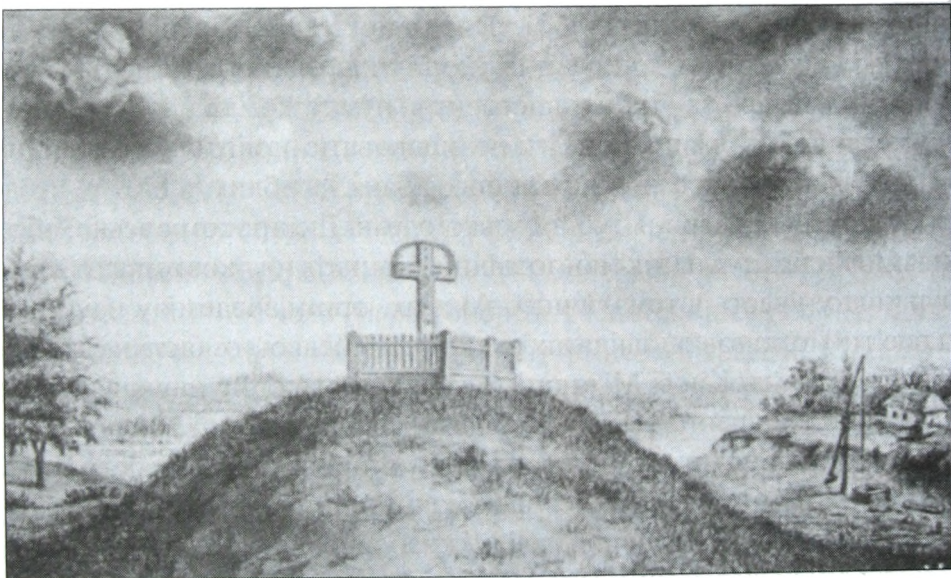
Ухвалу, підписану багатьма провідними істориками, культурологами, освітянами й громадськими діячами, було направлено до Секретаріату Президента України. Окрім того, туди ж було подано низку інших звернень від громадськості, зокрема, від Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України та відомого громадського і державного діяча, поета Романа Лубківського з вимогливим проханням належно вшанувати пам'ять про гетьмана Івана Мазепу та його сподвижників.

Також 14–15 червня 2007 р. у м. Полтаві Інститутом історії України НАН України, Науково-дослідним інститутом козацтва, Національним університетом «Києво-Могилянська академія», міською радою м. Полтава, заповідником «Поле Полтавської битви», видавництвом «Темпора» було організовано Міжнародну науково-практичну конференцію «Україна і Полтава у Північній війні 1700–1721 рр. Усвідомлення історичного вибору», на якій, зокрема, наголошувалося: «З огляду на, по-перше, величезний внесок видатного державного, політичного, військового та культурного діяча гетьмана Івана Мазепи у справу боротьби за незалежність України; по-друге, те, що у 2008 році виповнюється 300 років від початку військово-політич-

ного повстання за незалежність на чолі з гетьманом І. Мазепою, яке розпочалося у 1708 році; по-третє, у зв'язку з необхідністю відтворення об'єктивної історичної правди про діяльність І. Мазепи, ім'я якого упродовж кількох століть несправедливо піддавалося різного роду фальсифікаціям, пропонується видати відповідний Указ Президента України, встановити в м. Полтава пам'ятник гетьману І. Мазепі...».

У липні 2007 р. в стінах Національного університету «Киево-Могилянська академія» відбувся круглий стіл «Україна: випробування 300-річними ювілеями українсько-шведського союзу та Полтавської битви». Його учасники (серед яких — Ігор Юхновський, Дмитро Павличко, Володимир Панченко, Віталій Щербак, Михайло Кірсенко, Олександр Удод, Віктор Горобець, Сергій Леп'явко, Юлія Олійник, Віктор Брехуненко, Юрій Савчук, Тарас Чухліб, Алла Гуляй, Кирило Галушко, Ольга Ковалевська та ін.) наголосили, що відзначення відомих подій упродовж 2008–2009 рр. треба скерувати на вироблення

Курган на місці поховання українських козаків поблизу с. Пришиб на Полтавщині.
Середина XIX ст.

прецеденту в досягненні загальнонаціонального суспільно-політичного примирення. На ім'я Президента України вони надіслали лист, у якому, зокрема, зазначалося, що «на трагічному для нашого народу полі Полтавської битви все ще немає меморіалу, яким би гідно вшанувалася пам'ять кількох тисяч загиблих там українських козаків».

Як наслідок таких рішучих дій наукової громадськості було видано відповідний Указ Президента України за № 955 від 9 жовтня 2007 р. «Про відзначення 300-ї річниці подій, пов'язаних із воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». На виконання цього указу було видано відповідні розпорядження голови Полтавської обласної державної адміністрації В. Асадчева та міського голови м. Полтава А. Матковського. Окрім того, щоби впровадити положення цього указу та відповідного доручення Кабінету Міністрів України за № 43870/1/1-07 від 31 жовтня 2007 р. в життя, Інститут історії України НАН України запропонував: вшанування пам'яті гетьмана І. Мазепи у населених пунктах, пов'язаних з його життям та діяльністю; спорудження пам'ятників І. Мазепі та його соратникам у Києві та Полтаві, а також встановлення пам'ятних знаків і меморіальних дошок у містах та інших населених пунктах України, пов'язаних із життям та діяльністю учасників воєнно-політичного виступу 1708–1709 рр., зокрема й пам'ятного знака загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі у Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл.; видання індивідуальних монографій, збірників наукових праць, брошур тощо; участь у тематичних заходах, організованих у наукових та освітніх установах, закладах культури, військових частинах тощо; проведення у м. Києві Міжнародного круглого столу, присвяченого 300-річчю укладення українсько-шведського союзу 1708–1709 рр. з наступним виданням його матеріалів; проведення у місті Києві круглого столу «Повстання 1708 року: історична оцінка, значення, наслідки»; проведення у м. Києві Міжнародної наукової конференції, присвяченої історичним аспектам діяльності гетьмана І. Мазепи та укладенню українсько-шведського союзу 1708 р., із наступним ви-

данням її матеріалів; науковий супровід оновлення експозиції Музею історії Полтавської битви Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»; наукові консультації щодо створення концепції й організації «Народного музею Івана Мазепи» в с. Мазепинці Білоцерківського р-ну Київської обл.; випуск поштових марки і конверта, присвячених 300-й річниці воєнно-політичного виступу І. Мазепи й українсько-шведському союзу; консультація документального фільму й художнього фільму про гетьмана І. Мазепу; участь в організації та проведенні закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 300-ї річниці виступу І. Мазепи та українсько-шведського союзу; проведення наукових досліджень в архівах та книгосховищах Швеції, Росії, Польщі, Туреччини, Молдавії документів і матеріалів, пов'язаних із життям та діяльністю І. Мазепи, відомих представників української еміграції того періоду; увічнення пам'яті соратників І. Мазепи у державах, де вони проживали в еміграції; присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен гетьмана Мазепи та його соратників, а також відповідне найменування чи перейменування проспектів, площ, вулиць та парків; участь у розробці тематико-експозиційного плану, організації та проведенні виставки історичних реліквій козацької доби з музейних та архівних збірок Швеції «Україна та Швеція у XVII–XVIII століттях»; надання науковими співробітниками матеріалів для висвітлення у ЗМІ відзначення 300-ї річниці виступу І. Мазепи та українсько-шведського союзу; участь у проведенні циклів тематичних теле- та радіопередач з нагоди цих дат; участь у заходах щодо відзначення 300-річчя Батуринської трагедії у смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл., 300-річчя Полтавської битви у Полтаві, 300-річчя руйнування Запорозької Січі у Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл. тощо.

Восени 2007 р. у с. Мазепинці на Білоцерківщині на честь гетьмана Мазепи та його сподвижників було відкрито Козацький храм Св. Миколая. У його спорудженні взяли участь такі підприємства, як Білоцерківський домобудівельний комбінат (директор А. Дрофа),

Козацький храм Св. Миколая в с. Мазепинці на Київщині. 2007 р.

підприємство «Укрінтерм» (П. Мороз), комбінат «Білоцерківхлібо-продукт» (І. Шилов), агрофірма «ДІМ» (О. Кравченко). На відкриття нового православного храму приїхали представники багатьох партій, громадських організацій Українського козацтва, науковці, освітяни, видавці, державні чиновники. За сприяння Міжнародного благодійного фонду «Наша спадщина» (Л. Дригало, Б. Делон) у с. Мазепинці упродовж 2008–2009 рр. планується створити Народний музей Івана Мазепи. А нещодавно Дроздівська сільська рада Білоцерківського р-ну ухвалила рішення про перейменування вулиці Радянської в с. Мазепинці на вулицю Івана Мазепи. Так само Тахтаулівська сільська рада Полтавського р-ну вирішила створити в с. Жуки (де під час Полтавської битви дислокувалися українські козаки) Меморіальний комплекс і встановити пам'ятник Самійлу Величку, а в с. Тахтаулове спорудити Музей козацької слави. Відрадно, що й на Харківщині, на місці проведення Коломацької козацької ради 1687 р. у селищі Ко-

ломак, було встановлено пам'ятний знак на честь обрання тут гетьманом І. Мазепи.

29 жовтня 2007 р. у Міністерстві закордонних справ України під головуванням міністра А. Яценюка відбулася міжвідомча нарада, присвячена таким питанням: створення українсько-шведського координаційного комітету із спільної культурно-історичної спадщини; відзначення 300-річчя українсько-шведського політичного союзу; відзначення 300-річчя Полтавської битви.

11–13 лютого 2008 р. Міністерством освіти і науки України, Інститутом історії України НАН України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Національним педагогічним університетом імені М. Драгоманова було проведено Всеукраїнський семінар-нараду завідувачів кабінетів історії (методистів) обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти «300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи та укладення українсько-шведського союзу: сучасний стан наукових досліджень». У вступному слові академік НАН України Валерій Смолій наголосив на тому, що історична постать українського володаря Мазепи вийшла за межі українського життя і стала фігурою європейською. «Це один з небагатьох гетьманів, які викликали зацікавлення в Європі. Це справді видатний державний діяч, який зробив величезний внесок у розбудову державності, культурне життя України», — зауважив науковець. Одним із головних питань, що обговорювалися на семінарі, було таке: як вивчати в школах та університетах історію України доби гетьманування Івана Мазепи, адже у цьому періоді залишається ще багато нез'ясованого? Зокрема, парадокс історії, зазначали провідні історики нашої держави, полягає в тому, що і звеличення, і шельмування Мазепи та його соратників відбувається не за всі їхні справи, а через сприйняття окремих епізодів, які стали принципово важливими внаслідок впливу різних політичних та ідеологічних кон'юнктурних чинників.

Окрім того, на сьогодні представники інших наукових установ, громадських організацій, державних і приватних підприємств, влад-

Московські війська О. Меншикова руйнують столицю Лівобережної України м. Батурин. З картини початку XIX ст.

них структур, фондів та ін. здійснюють велику роботу щодо відродження національної пам'яті про гетьмана Івана Мазепу та його соратників. Так, наприклад, у м. Полтава при обласній державній адміністрації та міській раді створено відповідні організаційні комітети. У Києві утворено Громадський комітет з відзначення 300-річчя повстання за незалежність України під проводом Івана Мазепи та Полтавської битви (1708–1709). Учасники комітету, до якого за власним покликанням увійшли представники наукових, освітніх, громадських установ та організацій, в одній із своїх публічних заяв застерегли державні органи, політичні партії та громадськість не лише України, а й інших країн світу від невваженого і спекулятивного відзначення подій 300-річної давнини й закликали не «вимахувати прапорами» на

могилах загиблих три століття тому, а осмислити ці дати заради нашого сьогодення й майбутнього. А голова цього Громадського комітету, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Панченко в одному із виступів зауважив, що сучасна «Росія, безперечно, вправі у себе вдома святкувати річницю Полтавської битви так, як вважає за потрібне. Проте тут, на українській землі — у Полтаві, Києві, Батурині господарі — ми, і тому дуже важливо, щоби всі заплановані заходи відбувалися за українським сценарієм».

Доречно, що під час офіційної зустрічі президентів України та Росії В. Ющенко і В. Путіна на початку 2008 р. серед інших важливих державних справ обговорювалося й питання про повернення до України (або ж копіювання) частини архіву Генеральної військової канцелярії — його ще називають Батуринським архівом, чи Архівом Мазепи. Відомо ж бо, що після знищення військами Меншикова Батурина в листопаді 1708 р. певну кількість української документації було вивезено до Петербурга й вона нині зберігається у місцевих архівосховищах. Починаючи від М. Костомарова, цією архівною колекцією свого часу користувалися історики, а нещодавно російська дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева видала книгу «Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. I: 1687–1705 гг.»²⁴ Окрім того, у відомій серії «Жизнь замечательных людей» у Москві в 2007 р. вона опублікувала книгу «Мазепа», в якій розкрила образ українського гетьмана як видатного державного, політичного, військового і культурного діяча Європи.

Незважаючи на те, що в Києві одні з центральних вулиць Печерська дістали назву на честь Пилипа Орлика (1996), Костя Гордієнка (1996) та Івана Мазепи (2007), столиця України все ж таки ще належно не пошанувала учасників повстання, зокрема свого Великого Будівничого гетьмана Мазепу. Адже за його правління було не тільки розбудовано Києво-Могилянську академію, а й відновлено Свято-

²⁴ Ще 1909 р. в Санкт-Петербурзі вийшла книга М. Марченка «Мазепа, его бумаги и письма (Меньшиковский архив Императорской Академии наук)».

Гетьманський палац К. Розумовського у Батурині. Сучасне фото

Софійський собор, Києво-Печерську лавру, Свято-Михайлівський Золотоверхий собор та інші православні святині Києва.

Натомість дуже багато добрих справ для збереження пам'яті про гетьмана Мазепу та його сподвижників роблять у Батурині на Чернігівщині, де довгий час існує Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (директор Н. Реброва). Нещодавно тут відновлено будинок Генерального суду Українського гетьманату, а незабаром у Батурині буде відкрито Меморіальний комплекс на честь героїчно загиблих козаків та мешканців міста, які в листопаді 1708 р. мужньо обороняли тогочасну українську столицю від московських зайд. Окрім того, у відновленому Палаці Кирила Розумовського планується організувати Музей гетьманської слави, де б відтворювалися героїчні сторінки нашої минувшини.

До свідомості багатьох поколінь росіян Полтавська битва увійшла як символ великої державної величі й початку побудови імперії. Безперечно, що Полтава 1709 р. для Швеції є днем скорботи, найбільшою військовою катастрофою в історії країни та завершенням

Гетьман І. Мазепа. Художник С. Фальк. XVIII ст.

Дзвіниця Софійського собору в Києві, відновлена І. Мазепою. Сучасне фото

імперських прагнень до завоювання Східної Європи. А яку ціну довелося заплатити українському народові за задоволення чужих для нього великодержавних інтересів Москви і Стокгольма? Адже під час Великої Північної війни 1700–1721 рр. Україна зазнала численних людських жертв і значних матеріальних втрат. З чим Полтавська битва має асоціюватися у нас — сучасних українців: з історичними «перемогою» чи «поразкою», «боротьбою за волю» чи «зрадою національних інтересів», «величчю» чи «забуттям», «славою» чи «скорботою»?

Очевидно, що Полтавська битва 1709 р. стала поразкою визвольного повстання на чолі з Іваном Мазепою й прискорила ліквідацію української державності, але водночас вона засвідчила перемогу українського духу над імперськими амбіціями Росії та Швеції. Шлях, пройдений українцями до Полтави, був важким і тернистим, але шлях, пройдений нашим народом за майже три століття від Полтавської катастрофи і до відновлення у 1991 р. Української держави, був ще важчим.

Вшанування пам'яті учасників Мазепинського повстання 1708–1709 рр. на сьогодні є одним з найбільших завдань, яке стоїть перед сучасною громадськістю та політикумом України. Переконані, що подолання багатовікового замовчування історичної правди, викриття різноманітних фальсифікацій і політичних інсинуацій через відтворення національної пам'яті сприятиме оздоровленню й об'єднанню не тільки українського суспільства, а й сусідніх народів. Усвідомлення українцями, росіянами, шведами та представниками інших країн Європи значення і ролі видатного гетьмана Івана Мазепи, який 300 років тому повстав за незалежність України, буде не лише зміцнювати її новітню державність, а й допоможе утвердити принципи порозуміння і мирного співіснування між європейською спільнотою в майбутньому.

ПІСЛЯМОВА

«Мазепа», «мазепинці»... Ці слова стали справжнім символом нескореності для багатьох поколінь української нації, яка впродовж багатьох століть боролася за своє визволення з-під іноземного поневолення. Адже саме гетьман України Іван Мазепа прагнув відновлення незалежності України 300 років тому, на початку далекого XVIII ст. Саме на героїчний вчинок цього визначного українського державника спиралися вітчизняні інтелектуали XIX ст. у виробленні власних концепцій творення модерної України. Саме з цим славним ім'ям на вустах ішли в бій за свободу та незалежність десятки тисяч учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. Справа Івана Мазепи стала рушієм у боротьбі воїнів Української повстанської армії, а також багатьох незгодних із упослідженим становищем радянської України, у якому вона перебувала до 1991 р.

Водночас із діяльністю Івана Мазепи тісно пов'язане потужне національно-культурне відродження наприкінці XVII ст., що стало не лише частиною тогочасного європейського Бароко, а й дивним чином вплинуло на Романтизм XIX ст. Французький просвітитель Вольтер, англійський поет Байрон, російський поет Пушкін, польський письменник Словацький, його французький колега Гюго, угорський композитор Ліст, а також багато інших літераторів, художників, композиторів, скульпторів та митців світового рівня присвятили свої твори Великому Українцю, який змагався за незалежність своєї Батьківщини.

Нині існує величезна історіографічна Мазепіана. Назвемо лише головних її творців, істориків, які присвятили свої книги або ж окремі статті вивченню постаті Мазепи. Це, зокрема, такі українські науковці різних поколінь, як Микола Костомаров, Федір Уманець, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Олександр Лазаревський, Ілько Боршак, Микола Андрусак, Олександр Оглоблин, Теодор Мацьків, Орест Субтельний, Олена Апанович, Іван Бутич, Валерій Смолій, Юрій Мицик, Віктор Горобець, Сергій Павленко, В'ячеслав Станіславський, Ольга Ковалевська та багато інших достойників.

Завдяки природним здібностям, здобутій освіті, військовому вишколу гетьман Іван Мазепа став великим державотворцем, полководцем, дипломатом і культурним діячем, який творив нову ранньомодерну Україну. Уже за життя нашого героя супроводжували безліч легендарних переказів про окремі яскраві сторінки його біографії, які після його смерті ширилися та ставали справжніми міфами або ж набували гіперболізованого звучання. Бурхлива життєдіяльність Івана Мазепи й до цього часу оповита таємницями та загадковими подіями, які ще чекають на своє розкриття.

Сподіваємося, що це науково-популярне видання про добу одного з найвеличніших гетьманів України збагатить національну історичну пам'ять і розширить уявлення про людину, ім'я якої українцям впродовж багатьох століть забороняли навіть промовляти, а позитивна згадка про яку прирівнювалася мало не до державного злочину. Окрім того, сподіваємося, що висвітлення різних періодів українсько-російських стосунків кінця XVII — початку XVIII ст. (від військового союзу й політичної залежності до конфронтації та війни) сприятиме налагодженню добросусідських і по-справжньому рівноправних відносин між Україною і Росією вже у наш час — на початку XXI ст.

Водночас не треба забувати про те, що під час Мазепинського повстання за волю України загинули десятки тисяч героїв, які відважно захищали свої міста і села від російської окупації. Нагадаємо, що вій-

ська Петра I чинили жакливиий терор проти українських козаків і місцевого люду у Батурині, Ромнах, Лебедині, Гадячі, Маяжці, Переволочній, Келеберді, Нехворощі, Кишеньках, Старому і Новому Кодаках, на Запорожжі...

Було б добре, якби 300-річчя відзначення у сучасній Українській державі антимосковського повстання й катастрофічної для нас Полтавської битви сприяло належному вшануванню гетьмана Івана Мазепи та його соратників, а саме встановленню пам'ятників не лише у Києві й Полтаві, а, можливо, й у Москві, Санкт-Петербурзі, Стокгольмі, а також інших містах України, Росії та Швеції; найменуванню навчальних закладів, проспектів, вулиць у багатьох населених пунктах; започаткуванню відповідних державних нагород і відзнак; зйомкам кіно- і телефільмів; написанню й поширенню масовим накладом популярних художніх та історичних праць тощо.

*Прощай навіки, Україно,
Мені уже недовго жить...
Але й в останню смертну мить
Твоє ім'я, о мамо любя,
Шептатимуть вигнанця губи.*

Такі щемливі слова вклав видатний український поет Володимир Сосюра до вуст уже старого гетьмана, який після жорстокої борні з Російською імперією Петра I вимушений був покинути межі Батьківщини. Іван Мазепа пам'ятав про свою «милу ойчизну» Україну до останніх хвилин свого життя. А тому складаємо цій воістину титанічній постаті національної та світової історії гідну шану. З його ім'ям до нас повертається гордість за свою націю, свою землю, свою історію.

*Гей, панове Генерали,
Чому ж есте так оспали!
І ви, панство Полковники,
Без жодної політики,
Озмітися всі за руки,*

*Не допустіть горької муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!*

Саме в такій патріотичній віршованій формі висловив свого часу власну політичну програму один з найвеличніших державних діячів Українського гетьманату. Дивно, але ці проникливі слова гетьмана Івана Мазепи видаються нам актуальними і сьогодні...

Київ—Полтава—Бердянськ, 2005—2008 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лешинським і Карлом XII // Записки НТШ. — Л., 1933. — Т. 152. — С. 35–61.

Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. — Л., 1938.

Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990.

Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 89–100.

Бабушкина Г. К. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — № 33. — С. 158–172.

Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. — М., 1834.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993.

Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории: В 2 ч. — М., 1858–1859.

Бантыш-Каменский Д. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — Ч. 1. — М., 1894; Ч. 3. — М., 1897.

Бантыш-Каменский Д. Н. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. — Ч. 1–3. — М., 1862.

Белов М. И. К истории дипломатических сношений России во время Крымских походов (1686–1689 гг.) // Ученые записки Ленинградского госуниверситета. Серия исторических наук. — Ленинград, 1949. — Вып. 14. — С. 154–188.

Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. — М., 1990.

- Богословский М. И.* Петр I: Материалы для биографии. — М., 1948. — Т. 4.
- Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. — К., 1991.
- Борщак І.* Orlikiana // Хліборобська Україна. — Відень, 1922. — Ч. 4. — С. 366–367.
- Буганов В. И.* Петр Великий и его время. — М., 1989.
- Василенко Н. П.* Конституция Филипа Орлика // Ученые записки института РАН НИОН. — М., 1926. — Т. IV. — С. 153–171.
- Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1–2.
- Верба І.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII — XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 79–84.
- Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004. — Т. 1.
- Возгрин В. Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. — Ленинград, 1986.
- Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1898. — Вып. 12. — С. 24–116.
- Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994.
- Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 199–226.
- Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. — СПб., 2007.
- Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.
- Горобець В., Струкевич О.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 22–43.
- Горобець В. Н.* Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII — первая четверть XVIII века) // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 77–87.

Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — К., 1995; Т. IX. — К., 1997; Т. X. — К., 1998; Т. XI. — К., 2000.

Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 102–116.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К., 1999.

Гусарова Т. П. Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683–1699 гг.: От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 260–283.

Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 6–8.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — Л., 1991.

Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний світ. — № 1/2. — 1997. — С. 195–202.

Дядиченко В. Семен Палій. — Саратов, 1942.

Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899.

Енсен А. Мазепа: Історичні картини. — К., 1992.

З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996.

Заруба В. Матеріали архівів московських Приказів про антиосманську боротьбу в Україні останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Ч. 1. — Чернівці, 2003. — С. 270–274.

Заруба В. Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Х., 1993.

Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003.

Заруба В. Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Ч. 1. — Чернівці, 2003. — С. 264–269.

Заруба В. Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 65–75. Іван Мазепа. — К., 1992.

Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006–2007.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. — Т. 1. — М., 1965; Т. 3. — М., 1970.

История Северной войны: 1700–1721 гг. — М., 1987.

Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (В связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. — М., 1966. — С. 213–223.

Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001.

Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. — К., 2008.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996.

Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 рр. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — Т. 4. — С. 113–118.

Королюк В. Д. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения. — М., 1951. — Т. 3. — С. 176–219.

Королюк В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // УЗИС. — М., 1951. — Т. 4. — С. 190–236.

Королюк В. Д. Речь Посполитая и начало Северной войны // УЗИС. — М., 1952. — Т. 5. — С. 256–289.

- Королюк В. Д.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. — 1954. — № 7. — С. 211–247.
- Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 5.
- Костомаров Н. И.* Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885.
- Костомаров Н. И.* Мазепа. — М., 1992.
- Котляр М., Смолий В.* Історія в життєписах. — К., 1994.
- Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. — 1925. — Т. VI. — С. 234–246.
- Кресін О.* Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції ХVІІІ ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 323–348.
- Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648–1782 рр.). — К., 1998. — Ч. 1–2.
- Крупницький Б.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — К., 2001.
- Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. 4. — Прага, 1942. — С. 1–32.
- Листи Івана Мазепи: 1687 — 1691 рр. / Упор. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002.
- Луців В.* Гетьман Іван Мазепа. — Торонто, 1954.
- Мазепа: Зб. статей. — Т. 1–2. — Варшава, 1938–1939.
- Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах: 1687–1709. — Мюнхен, 1993.
- Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті ХVІІІ століття. — К., 1997.
- Мельник Л.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). — К., 1995.
- Мицик Ю.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини ХVІІ ст. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — Т. 4. — С. 72–93.

- Мицик Ю.* З українського дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. — Л., 1997. — Т. 223. — С. 360–397.
- Мицик Ю.* Іван Мазепа. — К., 2007.
- Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. — Торонто, 1976.
- Модзалевський В.* Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2.
- Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). — К., 1992.
- Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Острого, 2001.
- Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XIX. — С. 231–241.
- Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987.
- Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. — К., 1929.
- «Око всей великой России»: Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. — М., 1989.
- Орешкова С. Ф.* Османская империя и европейские международные отношения начала XVIII века // Юго-Западная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 191–196.
- Орешкова С.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971.
- Павленко Н. И.* Петр Великий. — М., 1994.
- Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — К., 2007.
- Павленко С.* Іван Мазепа. — К., 2003.
- Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005.
- Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004.
- Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана,

генеральського писаря Филиппа Орлика, киевського воеводи Йосифа Потоцького на латинському і польському мовах / Изд. О. Бодянского. — М., 1847.

Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2.

Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної Каїни. — Л., 1992. — Ч. 8/9. — С. 2–6.

Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 307–320.

Разин Е. Історія військового мистецтва XVI–XVII вв. — СПб.; М., 1999.

Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). — Петроград, 1915.

Россия, Польша, Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979.

Россия — Украина: история взаимоотношений: Сб. ст. — М., 1997.

Рудницький Р. Чому ми хочемо самостійної України? — Л., 1994.

Санін Г. А. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 61–75.

Санін Г. А. Южная граница России во 2-й половине XVII — 1-й половине XVIII в. // Russian History. — V. 19. — 1992. — № 1–4.

Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — 212 с.

Сергієнко Г. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // 3 історії Української РСР. — Вип. 6/7. — К., 1962. — С. 34–35.

Сергійчук В. Кого зрадив Іван Мазепа? — К., 1991.

Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. — Філадельфія, 1951.

Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994.

Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. — К., 2006. — Т. 1. — С. 371–386.

- Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.
- Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
- Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: В XV кн. (2-е издание). — Кн. 2. — Т. VI–X. — СПб., 1896; Кн. 3. — Т. XI–XV. — СПб., 1896.
- Станіславський В.* Гетьман Іван Мазепа — герой України // Гетьман. — 2004. — № 1. — С. 8–10.
- Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686–1699 рр. — К., 2004.
- Станіславський В.* Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: Нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 рр. — К., 2002. — Т. 1. — С. 6–82.
- Станіславський В.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 340–357.
- Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 267–291.
- Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 581–596.
- Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002.
- Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994.
- Тарле Е.* Избранные произведения. — Ростов-на-Дону, 1994. — Т. III.
- Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Ред. В. Смолій. — Вип. 2. — К., 2002; Вип. 3. — К., 2003; Вип. 4. — К., 2004; Вип. 5. — К., 2005; Вип. 6. — К., 2006; Вип. 7. — К., 2007.

Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії IX–XVIII ст. / Ред. В. Смолій. — К., 2000.

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. — К., 2003.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 1. — К., 1991; Вип. 2. — К.; Черкаси, 1992; Вип. 3. — К.; Черкаси, 1993; Вип. 4. — К.; Черкаси, 1994; Вип. 5. — К.; Черкаси, 1995; Вип. 6. — К.; Черкаси, 1997; Вип. 7. — К., 2000; Вип. 8. — Черкаси, 2002.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002.

Уманець Ф. М. Гетман Мазепа: Историческая монография. — СПб., 1897.

Універсали Івана Мазепи 1687–1700. — Ч. 1–2. — К.; Л., 2002.

Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2. — СПб., 1858.

Фаизов С. Ф. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. истор. наук. — Саратов, 1985.

Гегман Бертіль. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // Київська старовина. — 1994. — № 6. — С. 72–76.

Черняк Е. Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII — начале XVIII века // История Европы. — М., 1994. — Т. 4. — С. 191–217.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — 2-ге вид., доопрац. — К., 2005.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004.

Чухліб Т. Міжнародні відносини і дипломатія Українського гетьманату після завершення Національної революції // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 387–426.

- Чухліб Т.* Московський протекторат і зовнішня політика урядів І. Самойловича і І. Мазепи // Історія України. — К., 2003. — № 47. — С. 1–10.
- Шендрик Л., Янович О.* Мазепа: Дослідження портретів гетьмана. — Полтава, 2006.
- Шерер Н.-Б.* Літопис Малоросії, або Коротка історія козаків-запорозців. — К., 1994.
- Яковлева (Таирова) Т.* Мазепа. — М., 2006.
- Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. I. — Kraków, 1880; Vol. 1. — Pars. I, II. — Kraków, 1881; Vol. 2. — Pars. II. — Kraków, 1883.
- Antony (Rolle) A. J.* Bunty Palejowe // Przewodnik naukowy i literacki. — Rocz. VI. — Lwów, 1878. — S. 176–188.
- Chynczewska-Hennel T.* Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Wrocław, 1993.
- Darowski A.* Intryga Solomonka: Kartka z dziejów Jana Mazepy // Szkice Historyczne. — Ser. 1. — Wyd. II. — Warszawa, 1901.
- Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny Północnej. — Kraków, 1925.
- Feldman J.* Stanisław Leszczyński. — Kraków, 1948.
- Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — Cambridge, 1978.
- Gierowski J.-A.* Historia Polski. 1505–1764. — Kraków, 1983.
- Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. — T. XI. — Paris, 1838.
- Historia dyplomacji Polskiej. — T. II: 1572–1795. — Warszawa, 1982.
- Jacov M.* Europa i Osmanie w okresie Lig Świętych: Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem. — Kraków, 2003.
- Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Kriegen 1700–1721. — Berlin, 1962. — S. 80–156.
- Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. — Historia 3. — Wrocław, 1960. — S. 91–154.
- Jarochowski K.* Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII. — Poznań, 1856.

- Kamiński A.-S.* Republik vs Autoczacy: Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. — Cambridge, 1993.
- Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994.
- Koroluk W.* Polska i Rosja a wojna «Pólnocna». — Warszawa, 1954.
- Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. — Leipzig, 1942.
- Longworth Ph.* The Cossachs. — London, 1971.
- Majewski W.* Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. — T. 25. — Warszawa, 1982. — S. 77–81.
- Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII –XVIII w. — Wrocław, 1963.
- Plochy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. — Oxford; New York, 2001.
- Plochy S.* Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. — Cambridge, 2002.
- Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. — 1970. — № 11 (3). — P. 454–461.
- Rawita-Gawronski F.* Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. — Warszawa, 1924.
- Serczyk W.* Historia Ukrainy. — Warszawa, 1990.
- Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629–1696. — Warszawa, 1983.
- Wojsko Rzeczypospolitey w dobie wojny północzney. — Warszawa, 1957.
- Wojtasik J.* Od Wiednia do Karłowic // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. — T. XXX. — Cz. I. — Warszawa, 1988. — S. 103–121.
- Wojtasik J.* Rzeczpospolita w Lidze Swietej (1684–1696) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — № 1. — Warszawa, 2004. — S. 47–72.
- Zawadzki K.* Gazety ułotne polskie i polski dotyczące XVI–XVIII wieku. — T. 1. — Wrocław, 1977; T. 2. — Wrocław, 1984; T. 3. — Wrocław, 1990.
- Zawisza K.* Pamiętniki. — Warszawa, 1862.
- Załuski A.* Epistolae historicum-familiarium. — T. 1–2. — Brunsbergs, 1711.

РАДИМО ВІДВІДАТИ

Музеї та заповідники, в яких можна докладніше ознайомитися з історією України та Полтавщини, а також періодом гетьманування Івана Мазепи:

Музей Гетьманства

м. Київ, вул. Спаська, 166. Тел.: (044) 462-52-90, 425-55-49.

Державний історико-культурний заповідник

«Поле Полтавської битви»

м. Полтава, вул. Шведська Могила, 32. Тел.: (0532) 52-74-27, (05322) 2-27-48.

Полтавський краєзнавчий музей

м. Полтава, вул. Конституції, 2. Тел.: (05322) 7-42-34, 7-37-74.

Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського

м. Полтава, просп. Першотравневий, 18. Тел.: (05322) 7-41-60.

Садиба І. Котляревського

м. Полтава, Соборний майдан, 3. Тел.: (05322) 7-20-73.

Національний історико-культурний заповідник

«Гетьманська столиця»

Чернігівська обл., Бахмацький р-н, м. Батурин, вул. Гетьманська, 74.
Тел.: (04635) 4-84-37.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

Черкаська обл., м. Чигирин, вул. М. Грушевського, 26.

Тел.: (04730) 2-77-28, 2-78-27, 2-59-71.

Гоголівський заповідник-музей М. Гоголя

Полтавська обл., Шишацький р-н, с. Гоголеве. Тел.: (05352) 9-38-74.

Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. Гоголя

Полтавська обл., Миргородський р-н, с. Великі Сорочинці,
вул. Гоголя, 34. Тел.: (05355) 7-13-77.

Науково-популярне видання

Чухліб Тарас Васильович

ШЛЯХ ДО ПОЛТАВИ: УКРАЇНА І РОСІЯ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Головний редактор Н. І. Слюсаренко

Головний дизайнер Н. П. Бридня

Головний художник В. В. Кузнєцов

hurton.com uovaniko

Здано до набору 12.06.07. Підписано до друку 27.09.08.

Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 15,35 + вкл. 0,47. Ум. фарбовідб. 17,67.

Обл.-вид. арк. 13,90 + вкл. 0,46.

Тираж 3000 прим. Вид. № 121. Зам. № 8-1192.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція „Наш час“»

01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72

Тел./факс: 8 (044) 569-10-72

Електронна адреса: nc_prodata@mail.ru,

www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року.

ВАТ «Харківська книжкова фабрика „Глобус“»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Т а р а с Ч у х л і б

Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи

Ш Л Я Х Д О П О Л Т А В И

ISBN 978-966-1530-11-8

9 789661 530118 >